

Dr GORAN MILORADOVIĆ, viši naučni saradnik
Institut za savremenu istoriju
Beograd, Republika Srbija
goranm065@gmail.com

originalan naučni rad
primljeno: 18. mart 2019.
prihvaćeno: 22. maj 2019.

UDK: 323.1:316.75(497.5)"18/19"
821.163.42:929 Крлежа М.
32:929 Старчевић А.

<https://doi.org/10.29362/ist20veka.2019.2.mil.29-64>

MIROSLAV KRLEŽA I PRAVAŠTVO. PRILOG ISTORIJI IDEJA I IDEOLOGIJA*

APSTRAKT: Pošto je uglavnom poznat levičarski angažman Miroslava Krleže, u članku je pažnja posvećena njegovom odnosu prema nacionalizmu. Bio je privrženik pravaške ideologije i do kraja života je širio i afirmisao te ideje, dok je njegovo članstvo u Komunističkoj partiji bilo stvar oportuniteta. Delujući u sferi kulture Krleža je uvek imao u vidu hrvatske nacionalne interese i najvažnije ideje Ante Starčevića. Nastojao je da u promenljivom istorijskom kontekstu očuva kontinuitet pravaške ideologije, plasirajući njene elemente na polju književnosti i leksikografije. Starčević je za Krležu bio ličnost naročito značajna i s pravom se smatra da je bio njegov „glorifikator“.

KLJUČNE REČI: Miroslav Krleža, Ante Starčević, pravaštvo, nacionalizam, ideologija, Hrvatska, Jugoslavija

U vreme postojanja jugoslovenske države Miroslav Krleža (1893–1981) smatran je jednim od najznačajnijih književnika i javnih delatnika. Poveravane su mu uticajne funkcije i počasti potpredsednika Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, predsednika Saveza književnika Jugoslavije, poslanika Sabora SR Hrvatske i Savezne skupštine, člana CK SK Hrvatske, člana Srpske akademije nauka i umetnosti, direktora Jugoslavenskog leksikografskog zavoda, a odlikovan je i sa nekoliko odlikovanja.¹ U referensnoj literaturi navodi se da je Krleža „ostavio dubok trag u jugoslovenskoj kulturi“,² pa čak i da je bio „merilo linije progresa i pameti“.³ Posebnu težinu ima to što su i oni koji ga nisu voleli,

---

* Rad je deo projekta *Srpsko društvo u jugoslovenskoj državi u 20. veku: Između demokratije i diktature (1770-16)*, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

¹ Mladen Stary, „Krleža, Miroslav“, u: *Jugoslovenski savremenici. Ko je ko u Jugoslaviji*, (Beograd: Hronometar, 1970), 519–520.

² „Крлежа, Мирослав“, у: *Мала енциклопедија Просвета. Општа енциклопедија*, 2, Југославија К–Пн, (Београд: Просвета, 1986), 403.

³ Draško Redep, „Krleža, Miroslav“, u: *Jugoslovenski književni leksikon* (Novi Sad: Matica srpska, 1971), 264.

poput Stanislava Vinavera, pisali da je Krleža „najveći živi hrvatski pisac“, da je „pisac od moćnoga talenta“.⁴ Drugi njegov kritičar, Božidar Kovačević, napisao je da je Krleža „najplodniji i najzanimljiviji pisac u nas“.⁵ Najvećim hrvatskim književnikom Krležu su smatrali ministar kulture i Pavelićev doglavnik u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH), Mile Budak,⁶ ali i Vaso Bogdanov, Branko Gavella, Savić Marković Štedimlija i Ladislav Žimbrek.⁷ Za brojne druge autore Krleža je bio „najbolji hrvatski pisac u suvremenim kretanjima hrvatske književnosti“.⁸ Pored literarnog stvaralaštva, zapažen je Krležin društveni i politički angažman u obe Jugoslavije.⁹ Jedan od najboljih poznavalaca te problematike, Stanko Lasić, smatrao je da je u vreme socijalizma postojao „kult“ Miroslava Krleže.¹⁰ Kontroverze o njemu i mitu koji je oko njega ispletan i dalje traju.¹¹ Smatra se da ni o jednom hrvatskom piscu nema toliko literature koliko o Krleži.¹² O tome svedoče brojna izdanja posvećena proučavanju njegovog doprinosa u raznim oblastima.¹³ U novije vreme je i enciklopedistički zaokruženo njegovo razgranato delo.¹⁴ Na osnovu navedenog, Krleža zaslužuje pažnju istoričara, a naročito njegova ideološka shvatanja.

U ovom članku fokus je usmeren na podatke koji pokazuju neslaganje između ustaljene predstave o Krleži kao komunisti i njegove, manje isticane, privrženosti hrvatskom nacionalizmu i pravaškoj ideologiji. Glavninu argumentacije obezbedio je sam Krleža, jer „[v]elik dio njegovih esejističkih i memoarskih tekstova sadržava izravna očitovanja i teze o nacionalnom pitanju“.¹⁵ Po mišljenju Ivana Cvitkovića, „[b]udući da je izrekao oštre kritike na račun Hrvata, Krleža je mogao uzeti sebi za pravo da bude oštar kritičar nekih pojava, po-

⁴ Станислав Винавер, „Београд и г. Крлежа“, *Време*, 31. 8. 1924, 4.

⁵ Бојидар Ковачевић, „Крлежин напад на Београд и његова последња књига“, *Реч и слика*, 1. 9. 1926, 147.

⁶ То је Ћенгићу саопштио Крлежа: Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan 3: Ples na vulkanima* (Zagreb: Globus, 1985), 215.

⁷ Mark Tweek [Kruno Krstić], *Kako piše gospodin M. Krleža* (Zagreb: Moderna socijalna kronika, 1935), 4.

⁸ Stipe Kljaić, *Nikada više Jugoslavija. Intelektualci i hrvatsko nacionalno pitanje (1929.–1945.)*, (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2017), 241. Navedena su imena 17 hrvatskih intelektualaca.

⁹ Videti, npr.: Vaso Bogdanov, *Politička i moralna strana lijeve hajke na Krležu: prilog historiji desetogodišnjeg književno-političkog sukoba na ljevici* (Zagreb: Vaso Bogdanov, 1940); Stanko Lasić, *Sukob na književnoj ljevici 1928–1952* (Zagreb: Liber, 1970); Ivan Očak, *Krleža – partija (Miroslav Krleža u radničkom i komunističkom pokretu 1917–1941)* (Zagreb: Spektar, 1982), i dr.

¹⁰ Stanko Lasić, *Krležologija ili povijest kritičke misli o Miroslavu Krleži IV. Stvaranje kulta 1945.–1963* (Zagreb: Globus, 1993); Velimir Visković, „Lasić, Stanko“, u: *Krležijana*, 1 (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1993), 528.

¹¹ Igor Mandić, *Zbogom, dragi Krležo. Polemike o mentalitetu post-krležijanske epohe* (Zagreb: Profil, 2007); Sanja Nikčević, *Mit o Krleži: ili krležoduli i krležoklasti u medijskom ratu* (Zagreb: Matica hrvatska, 2016).

¹² Mate Meštrović, „Egzistencija Božja i poezija Miroslava Krleže“, *Crkva u svijetu*, 17, br. 1, (1982), 56–57.

¹³ *Bibliografija Miroslava Krleže*, glavni urednik Velimir Visković (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1998).

¹⁴ Velimir Visković, *Krležijana*, 1–2 (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1993, 1999).

¹⁵ Zoran Kravar, „Nacionalno pitanje“, u: *Krležijana*, 2, 62.

sebno nacionalističkih i kod drugih naroda pa i kod Srba.¹⁶ Zvuči logično. Međutim, Krležina kritika hrvatskog nacionalizma ne potire njegovo negativno viđenje drugih nacija, jer te dve kritike imaju različitu motivaciju i cilj. Kritika i svog i tuđeg nacionalizma nije, sama po sebi, dokaz da onaj ko je iznosi nije nacionalista, već pokazuje njegovu zainteresovanost za „nacionalno pitanje“. Zorica Stipetić je odavno primetila: „Još 1928. godine Georgi Dimitrov je u Izvršnom komitetu Kominterne razmatrajući uzroke i sadržaj fraksijskih borbi u KPJ ocijenio da je ljevica (a to su u Hrvatskoj bili predominantno komunisti-intelektualci) nesposobna da se odupre nacionalističkim predrasudama sredine u kojoj je nacionalno pitanje u centru pažnje. [...] Tako je, primjerice, sve do sukoba 1939. godine, Krleža ocjenjivan ne samo kao najveći nego ponajprije kao ‘najhrvatskiji pisac’“.¹⁷

Na Krležin specifičan odnos prema politici upozorio je 1982. Ivan Očak: „Krleža je isticao da nije političar nego literat, da je umjetnik i da je uzaludno praviti od njega političara. Tačno je da on nije političar. Ali politika je prožimala njegovo stvaranje, a i sam život. Politička angažiranost s marksističkim opredeljenjem [...] važna je komponenta njegova stvaralaštva.“¹⁸ Mnogo kasnije, 1997. godine, skrenuta je pažnja da je Krležin „sprovod bio [...] i politički čin Zagreba i Hrvatske.“¹⁹ Ne kaže se, međutim, kakve su bile intencija i intonacija tog „političkog čina“. Sam Krleža nije se trudio da osvetli svoju političku delatnost, a ponekad je čak i svesno zamagljivao. Tako je 1978. tvrdio: „Ja za sebe nikada ne bih rekao: bio sam komunista ili bio sam boljševik. [...] Ne osjećam se kao takav. [...] Nisam nikad stupio u Partiju kao takvu da tamo budem.“²⁰ Uprkos njegovim kasnijim interpretacijama, nema sumnje da je bio član Komunističke partije Jugoslavije od 1919. i da je to ostao do smrti – bez obzira na njegove razne ekskurse, zaokrete i kolebanja.²¹ Koliko god je tačno da Krleža nije bio uvek i jedino komunista, tačno je i to da nije bio ni samo pisac.

Grubo govoreći, Krležine političke mene uglavnom su pratile politička zbivanja u njegovom okruženju.²² To ponekad zbunjuje istraživače. Ako se Krležina politička esejistika međuratnog perioda zaista „kretala između afirmacije i negacije hrvatskog nacionalnog pitanja“, onda se ne može reći da je on bio „oštar protivnik svega što je mirisalo na hrvatski nacionalizam i katolicizam“.²³ Ili jedna, ili druga tvrdnja. I ne mešati verska i nacionalna osećanja. Krleža jeste bio anti-

¹⁶ Ivan Cvitković, *Krleža, Hrvati i Srbi* (Sarajevo: Oslobođenje public, 1991), 98.

¹⁷ Zorica Stipetić, *Komunistički pokret i inteligencija. Istraživanja ideološkog i političkog djelovanja inteligencije u Hrvatskoj (1918–1945)*, (Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost SSO Zagreb, 1980), 225.

¹⁸ I. Očak, *n. d.*, 12.

¹⁹ Josip Bratulić, „Krleža, Miroslav“, u: *Tko je tko u NDH? Hrvatska 1941.–1945* (Zagreb: Mihnerva, 1997), 214.

²⁰ I. Očak, *n. d.*, 19.

²¹ *Isto*, 17; Vlaho Bogišić, „Savez komunista Jugoslavije (Komunistička partija Jugoslavije)“, u: *Krležijana*, 2 (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1999), 306.

²² Z. Kravar, „Nacionalno pitanje“, 57–63.

²³ Videti: S. Kljaić, *n. d.*, 120 i 164.

klerikalan, ali ne i anacionalan pisac. Pred Prvi svetski rat, smatra Velimir Visković, Krležu „zaokuplja ambivalentna domovinska čežnja (istodobno starčevićanska ljubav prema Hrvatskoj i sentimentalna vizija južnoslavenskog ujedinjenja)“.²⁴ Međutim, prilikom stvaranja Jugoslavije 1918. i njene obnove kao socijalističke države 1945. godine Krleža je pokazao određen entuzijazam za integracijske procese. Tokom dvadesetih godina on je usvojio i afirmisao ekavicu, podržavši time koncept zajedničkog jezika stanovnika nove države.²⁵ Tada je stekao glas zagovornika „jezičkog unitarizma“.²⁶ Već tridesetih godina, međutim, on je vrlo kritički preispitivao ilirsku tradiciju iz koje je koncept kulturnog i nacionalnog jedinstva potekao.²⁷ Upravo tada pokazuje i veliko interesovanje za pravaštvo. U obnovljenoj Jugoslaviji, ponovo se zalažući za konvergenciju, potpisao je 1954. *Novosadski dogovor*, u kome se zaključuje da je narodni jezik Srba, Hrvata i Crnogoraca jedan jezik i da je književni jezik koji se razvio na njegovoj osnovi jedinstven (srpskohrvatski), sa dva izgovora, ijekavskim i ekavskim.²⁸ Međutim, u svom referatu iz 1966. godine, povodom 130-godišnjice hrvatskog narodnog preporoda, Krleža je rekao da su se ilirci „odrekli svog narodnog imena i svoga jezika [...] uvjereni da se isključivo samo neopozivim odricanjem jezika i imena može ostvariti južnoslavenska, upravo sveslavenska sinteza“.²⁹ Sledio je Krležin potpis ispod *Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika*, kojom se hrvatski, uz pozivanje na „načelo nacionalnog suvereniteta“, svojim nazivom i primenom izdvaja kao poseban jezik.³⁰ Nepravilna kružnica Krležinog društvenog i političkog delovanja time se zatvorila.

Krleža i nacionalizam

Uoči Prvog svetskog rata mladog Krležu je njegov profesor u vojnoj školi, poručnik Vámos, okarakterisao rečima: „Samouvjeren i veliki Hrvat“.³¹ Međutim, postoji i mišljenje da je za „Krležu, hrvatski nacionalizam [...] bio ‘prezira vrijed-

²⁴ Velimir Visković, „Životopis“, u: *Krležijana*, 2, 560.

²⁵ Videti Krležine tekstove u časopisima koje je uređivao: *Plamen: polumesečnik za sve kulturne probleme* (1919), *Književna republika: mesečnik za sve kulturne probleme* (1923–1927).

²⁶ August Kovačec, „Jezik“, u: *Krležijana*, 1, 405.

²⁷ *Isto*, 405–406.

²⁸ Živan Milisavac, „Novosadski dogovor“, u: *Jugoslavenski književni leksikon* (Novi Sad: Matica srpska, 1971), 375–376; Snježana Kordić, *Jezik i nacionalizam* (Zagreb: Durieux, 2010), 301–321. *Krležijana* ne sadrži odrednicu *Novosadski dogovor*, niti se on pominje u Krležinom *Životopisu* u toj enciklopediji. Ipak, u odrednici *Jezik*, taj dokument se pominje kao „manipulacija, dugoročni projekt nekog unitarnog jugoslavenskog jezika“. A. Kovačec, *n. d.*, 403.

²⁹ Miroslav Šicel, „Ilirski pokret“, u: *Krležijana*, 1, 361–362.

³⁰ O Krležinoj ulozi u tim zbivanjima videti: Dalibor Brozović i Velimir Visković, „Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika“, u: *Krležijana*, 1, 138–140; Jelena Hekman, *Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika: Građa za povijest Deklaracije* (Zagreb: Matica hrvatska, 1997), 75–79; Josip Pavičić, „Deklaracija o nazivu, položaju i budućnosti hrvatske samostalnosti. Kronologija deklaracijskih zbivanja u ožujku i travnju 1967.“, *Jezik*, 64, br. 1, (2017), 14–29; Dino Mujadžević, *Bakarić: Politička biografija* (Zagreb: Plejada, Hrvatski institut za povijest, 2011), 265–271.

³¹ V. Visković, „Životopis“, 557.

no duševno stanje”³². Drugi autor čitaoca uverava da je Krleža, koji „kao pesnik i mislilac raskida sa nacionalističkom zatucanošću i ostalim palanačkim misticismima, trajno ostao veran onom buntovnom voluntarizmu i revolucionarnom prelomu iz najranijih svojih tekstova.”³³ To valja proveriti. Iako svaki čovek ima pravo da razvija i menja svoja uverenja, legitimno je zapitati se da li je i koliko od svojih ranih ideoloških i političkih stavova Krleža sačuvaio i u kasnijim godinama, možda do kraja života? Na koji način su se njegova uverenja ispoljavala u promenjenim društvenim i političkim okolnostima? Ko su bili njegovi politički i ideološki autoriteti? Čije tragove i putokaze je nastojao da sledi, a kome se i zbog čega suprotstavljao? Da li su i koliko njegovi rani ideali ugrađeni u njegov književni, leksikografski i politički rad? Možda neće biti moguće na svako od ovih pitanja odgovoriti podjednako iscrpno i dokumentovano, ali će i skica Krležinog „desnog profila“, koji dugo stoji u senci, predstavljati historiografski doprinos. Za rešavanje tog zadatka obilje izvora nude Krležini brojni tekstovi i intervjui; zatim, u manjoj meri, tekstovi i svedočenja njegovih prijatelja i poznanika; i, ponajmanje, opažanja i mišljenja njegovih protivnika.

U Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS), Krleža se 1926. godine, na stranicama časopisa *Književna republika*, požalio: „O, koliko puta sam čuo i čitao o svojoj malenkosti da sam internacionalistički odrod i da mrzim hrvatstvo, premda ne poznajem među hrvatskim poetama ni jednoga koji bi bio ‘narodniji’ od mene i ni jednoga koji je više od mene varirao temu o potisnutoj svijesti hrvatskog narodnog osjećaja.”³⁴ Kao da to deklarisanje nije smatrao dovoljnom odbranom, Krleža se pozvao i na argument koji stiže sa tla Srbije: „U Beogradu me beogradski novinari (šoveni i separatiste) napadaju kao Frankovca, a nedavno mi je *Srpski književni glasnik* predbacio ‘kroatocentrično držanje’”³⁵. Taj „beogradski novinar“ bio je Stanislav Vinaver, koji je 1924. u dnevniku *Vreme* pisao: „Za g. Krležu Beograd je gnoj, trulež, kuga, nešto čemu imena nema. [...] g. Krleža hoće u svome napisu da dokaže ne to, ne da je cela buržoaska kultura ropska i gadna, već da je Srbija i Beograd, da su oni gadni. Sve ono zbog čega socijalisti optužuju buržoaziju, buržoaski sistem, sve to g. Krleža ističe kao specijalitet Beograda. [...] To što g. Krleža nameće Beogradu sve grehove buržoazije kao da nema buržoazije van Beograda, – jeste g. Krležin fran-

³² D. Mujadžević, *n. d.*, 346.

³³ Predrag Brebanović, *Avangarda krležiana. Pismo ne o avangardi* (Zagreb: Jesenski i turk, Arkzin, 2016), 14. Autor nastoji da dokaže kako Krleža nije bio „hrvatski realista i klasik“, „komunistički stekliš“ ni „crveni starčevićanac“, nego „jugoslovenski avangardista“. Kao krunski dokaz svoje teze koristi jedno Krležino pismo poslato Marku Ristiću kojim se parodira nadrealizam. *Isto*, 15, 50, 120–124, 130–132, 135, 137.

³⁴ Miroslav Krleža, „O malograđanskoj ljubavi spram hrvatstva“, u: *Deset krvavih godina i drugi politički eseji* (Zagreb: Zora, 1957), 121 (tekst prvi put objavljen u: *Književna republika*, III, br. 6, XII 1926, 355–372). To je polemički članak u kome Krleža sa socijalnog stanovišta raspravlja sa Matom Hanžekovićem o hrvatskom nacionalizmu, zastupajući stav da „ hrvatstvo“ ne bi trebalo da bude samo „u sebe ‘zaljubljeno Hrvatstvo’ hrvatskih kućevlasnika i ‘dobrostojećih građana’, nego pomalo i Hrvatstvo stanara i bijednika, gladnih ribara i nezadovoljnih Turopoljaca.“ M. Krleža, „O malograđanskoj ljubavi“, 151–152.

³⁵ *Isto*, 121.

kovluk. Ali to što g. Krleža napada Beograd ima dubokog osnova, ima temelja u duši i srcu g. Krleže. On je morao napasti Beograd, neminovno.³⁶ Ovakve Vinaverove kvalifikacije nisu bile bez povoda. On je u navedenom članku opširno citirao Krležin tekst *Balkanske impresije* objavljen avgusta 1924. godine.³⁷

Literarni vitriol koji je tih dana Krleža prosuo po Beogradu, a koji je po svojoj korozivnosti bio pravi starčevićanski proizvod, ipak nije izdržao probu vremena. Prilikom objavljivanja Krležinih sabranih dela posle Drugog svetskog rata taj članak, koji je toliko ogorčio Vinavera, umnogome je preinačen, ponegde dopisan, a ponegde skraćen.³⁸ Pre svega, promenjen mu je naslov, koji od tada glasi *Lamentacija o prosperitetu*, i uklopljen je u veći tekst nazvan *O jedinim zastavama našeg vremena*.³⁹ Tako maskiranog nije ga lako identifikovati. Promene koje je autor uneo u tekst interesantne su i same po sebi. Dodato je, pored ostalog: „Liturgija bezazlenih lirskih fantazija, kod kojih smo činodestvovali na koljenima, klanjajući se vidovdanskim bogovima, pretvorila se u grdnu žabu krastaču političke stvarnosti“.⁴⁰ Tim jetkim invektivama Krleža je izrazio svoje razočaranje beogradskom realnošću i novom državom. Ali, te „fantazije“ nisu stvorili ni Beograd ni pravoslavna crkva, nego sam Krleža i njegovi vršnjaci, pritisnuti habzburškim državnim aparatom koji je gazio njihove nacionalne osećaje i ideale. Pred rat, vođen mladalačkim romantizmom, on je dva puta pokušao da prebегne u Srbiju.⁴¹ Krležina fraza iz 1924. godine: „Knjige, kao topovske granate najtežeg kalibra, trebalo bi da se bace u ovaj koloplet radikala i zagrebačkih židova, u taj odvratni metež trovatelja i varalica, generala i državnih savetnika“;⁴² do 1957. mutirala je u: „Knjige, kao topovske granate najtežeg kalibra, trebalo bi bacati u ovaj koloplet radikala i zagrebačkih profiteura, u odvratni metež trovača političkih bunara i varalica, generala i državnih savjetnika“.⁴³ Nestadoše „židovi“,⁴⁴ pojavise se „profiteri“ i „politički bunari“. A ko su bili njihovi „trovači“? Po jednom kasnijem Krležinom komentaru, radilo se o „vrsti pristalica ‘jugoslavenskog jedinstva’ tipa Viktora Novaka, koji spadaju paralelno s time u trovače naših političkih bunara“.⁴⁵ Pored svih prava-

³⁶ С. Винавер, н. д.

³⁷ Miroslav Krleža, „Balkanske impresije“, *Književna republika*, II, br. 9, (VIII 1924), 344–347.

³⁸ Krleža je prepravljao i druge svoje tekstove, uključujući i one koji bi trebalo da imaju dokumentarnu pouzdanost, poput *Dnevnika*. O tome: Viktor Žmegač, „Dnevnik“, u: *Krležijana*, 1, 152–158; Davor Kapetanić, „Varijante“, u: *Krležijana*, 2, 487–492.

³⁹ Videti: Miroslav Krleža, „O jedinim zastavama našeg vremena“, u: *Deset krvavih godina*, 395–410.

⁴⁰ Miroslav Krleža, „Lamentacija o prosperitetu“, u: *Deset krvavih godina*, 399.

⁴¹ V. Visković, „Životopis“, 558–559.

⁴² M. Krleža, „Balkanske impresije“, 340.

⁴³ M. Krleža, „Lamentacija o prosperitetu“, 407.

⁴⁴ Krležina prijateljica Irina Aleksander je zapisala: „Krležin antisemitizam je verbalni. Ne borben i zao, nego staleški.“ To je značilo – klasni, a uzrokovan je, po njoj, Krležinim niskim socijalnim poreklom. Videti: Irina Aleksander, *Svi životi jedne ljubavi* (Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, Naklada Jesenski i Turk, 2003), 141.

⁴⁵ Miroslav Krleža, *Marginalije: 1000 izabranih komentara o tekstovima za enciklopedije JLZ*, priredio Vlaho Bogišić (Beograd: Službeni glasnik, 2011), 494. Krležini komentari nastajali su od 1950-ih do 1970-ih godina.

ša, frankovaca, klerikalaca, austrofila, habzburških lojalista, šovena i ustaša o kojima je pisao, za Krležu je to bio baš Viktor Novak i njemu slični...

Pišući 1924. o Beogradu Krleža se osvrnuo i na Dimitrija Tucovića i Sve-tozara Markovića: „Sudbine su to plemenitih intelektualaca, koji su se razdvojili od svojih masnih, svinjskih, prepotopnih sredina i siti gluposti i puni gnušanja spram blata svakodnevnog, povučeni u sebe, oni spuštaju merila objektivne analize u svoje krvavo i pomahnitalo vreme.“⁴⁶ Posle Drugog svetskog rata ta rečenica je izgubila svoje agrarne i biblijske prideve, zapretivši da pređe u ton naučne esejistike: „Sudbine su to plemenitih svijesti, koje su se odvojile od svojih zaostalih, arhajskih sredina; puni gnušanja spram svakodnevnog blata, gluposti i kratkovide zlobe, ovi duhovi jedini su pouzdani dijagnostici svog krvavog i pomahnitalog ambijenta.“⁴⁷ Prezir i netrpeljivost, koje je u međuratnom periodu Krleža ispoljio prema „sredini“ koja je dala Tucovića i Markovića, nisu se 1957. mogli smatrati investicijom u vladajuću ideologiju „bratstva i jedinstva“, pa je Krleža ublažio svoje kvalifikacije. Najvidljivija promena u tom tekstu je Krležin prelazak sa ekavice, koju je preferirao dvadesetih godina,⁴⁸ na sve ekskluzivniju ijekavicu. Od *Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika* Krležu je, u vreme kada je prerađivao svoj tekst, delilo još desetak godina.⁴⁹

Petnaestog marta 1967. godine, kada je na Plenumu Društva književnika Hrvatske *Deklaracija* doneta „teško da je itko, osim možda prof. Jonkea, Pavle-tića i Mihalića, znao što se događa i zašto je u Društvo došao i dotad rijedak gost, Miroslav Krleža, i sjeo u drugi red, ali je ispalo kao da je u prvom, jer se ispred njega nitko nije usudio sjesti.“⁵⁰ Krležino izjašnjavaње za *Deklaraciju* ostali učesnici Plenuma shvatili su kao ohrabrenje. Niko nije bio protiv. Broj kulturnih i naučnih institucija koje su se saglasile sa tim dokumentom brzo je porastao na osamnaest.⁵¹ Partija je *Deklaraciju* ocenila kao šovinističku, zbog čega je Krleža dao ostavku u CK SK Hrvatske, Većeslav Holjevac je smenjen, a Franjo Tuđman izbačen iz partije i smenjen sa mesta direktora Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske.⁵² Krležu je Tito pozvao na razgovor povodom *Deklaracije*. Prisutan je bio i Mika Tripalo, koji je kasnije pričao „da je bio zaprepašten kako prijateljski, u dobru raspoloženju razgovaraju, a dotle smo mi u Zagrebu obasipani svim mogućim prijekorima zbog te iste ‘Deklaracije’.“⁵³

⁴⁶ M. Krleža, „Balkanske impresije“, 341.

⁴⁷ M. Krleža, „Lamentacija o prosperitetu“, 409.

⁴⁸ U prelasku na ekavicu on nije bio usamljen: „osim Krleže takvim putom privremeno [su] pošli npr. Cesarec, Cesarić, Krklec, Šimić, Ujević.“ A. Kovačec, *n. d.*, 404.

⁴⁹ Videti: J. Hekman, *n. d.*, 43, 75–79, 86, 87, itd; Nataša Bašić, „Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika u povijesti hrvatskoga jezika i jezikoslovlja“, *Jezik*, 64, br. 1, (2017), 8, 9; J. Pavičić, *n. d.*, 14, 18, 20, 28–29.

⁵⁰ J. Pavičić, *n. d.*, 14.

⁵¹ *Isto*, 18, 28.

⁵² Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.–1991. Od Zajedništva do razlaza* (Zagreb: Škol-ska knjiga, 2006), 405–406.

⁵³ Боро Кривокапић, *Бес/коначни Тито (и Крлежине „масне лажи“)* (Београд: Новости, 2006), 386. Krivokapić tu citira knjigu Savke Dabčević-Kučar '71: *hrvatski snovi i stvarnost II* (Zagreb: Interpublic, 1997), 821–822.

Za Krležu je, očito, važio poseban tretman. Iako je partija *Deklaraciju* osudila i odbacila, njena poruka snažno je odjeknula, najavivši masovne političke proteste u Hrvatskoj narednih godina.

Krleža je bio osjetljiv na nacionalne teme i javnu percepciju svog odnosa prema njima, pa je 1979. godine reagovao na tekstove Zorice Stipetić, Vladimira Dedijera i Milovana Đilasa koji su se bavili njegovom političkom orijentacijom u međuratnom periodu: „Savršeno je glupo i lišeno je prije svega svake materijalne osnove kako mi se insinuira da sam bio zagovornik Hrvatske seljačke stranke, a pogotovo ne 1938. Uostalom, neka se uzmu svi moji tekstovi koje sam objavio bilo kad o HSS-u ili o Radiću dok je bio živ i šef stranke pa sve do nekrologa. I kad sam govorio o radićevštini, to je bilo stopercentno beskompromisno negativno.“⁵⁴ Potom je dodao: „Ja sam čitavu literaturu napisao protiv HSS-a, pamflete protiv Radića i protiv radićevštine, i Mačeka i Mačekove politike HSS-a.“⁵⁵ Kako je, konkretno, izgledala ta „stopercentna beskompromisna negacija“? Krleža se 1926. osvrnuo na ulazak Stjepana Radića u vladu, pored ostalog konstatujući: „Danas, spram Beograda, draga naša Hrvatska nije više ni to što je bila u odnosu spram Kolomanove Krune [...] Iz jugo-unitarističke perspektive, Hrvatska je danas prisajedinjena prečanska provincija, objekt i interesna sfera čaršije kao Makedonija ili Bosna sa Hercegovinom, jedno izvjesno političko područje okupirano četama na temelju st. germainskog mirovnog ugovora godine 1918.“⁵⁶ Krleža je Radićev politički oportunitizam doživio kao nacionalnu kapitulaciju. I kolikogod ta njegova osuda bila u duhu proklamovane komunističke borbe za nacionalno oslobođenje, još je više bila u duhu pravaštva – ideologije iz koje je potekao i sam Radić.⁵⁷ Nije HSS Krleži bio kriv zbog neprihvatljive ideologije, već zbog politike koju je vodio.

Međutim, kada je avgusta 1928. Radić umro od posledica atentata, Krleža mu je posvetio dirljiv nekrolog, u kome ga predstavlja kao naivnog i nedoraslog lidera, ali ipak kao borca palog na pravoj strani – kao žrtvu, opomenu i putokaz. Tom prilikom Krleža se posebno okomio na dvojicu prorežimskih umetnika, vajara Ivana Meštrovića i, još više, pesnika Vladimira Nazora, završivši svoj tekst potresnom slikom: „Dok u glavi Lovorom Ovjenčanog Pjesnika izgleda tako kao da smo se mi ujedinili i oslobodili pod žezlom Karadžorđevića, Supilo je od tog žezla poludio, a u glavi predsjednika Radića goste se crvi.“⁵⁸

⁵⁴ E. Čengić, *n. d.* 3, 185.

⁵⁵ *Isto*, 188.

⁵⁶ Miroslav Krleža, „Stjepan Radić u Beogradu“, u: *Deset krvavih godina*, 222. Članak, prvi put objavljen u *Književnoj republici* 1926, sarkastičan je odgovor na „ditiramb“ pun „pristrane, romantičarske egzaltacije“ koji je „genijalnoj, legendarnoj ličnosti“ Stjepana Radića krajem 1925. posvetio A. Hikec. *Isto*, 214.

⁵⁷ O ideološkom poreklu Radićeve partije u Hrvatskoj stranci prava videti: Mirjana Gross, *Povijest pravaške ideologije* (Zagreb: Institut za hrvatsku povijest, 1973), 331; Hrvoje Petrić, „O braći Radić i počecima Hrvatske pučke seljačke stranke“, u: *110 godina Hrvatske seljačke stranke* (Zagreb: Matica hrvatska, 2015), 539–606.

⁵⁸ Miroslav Krleža, „Stjepan Radić na odru“, u: *Deset krvavih godina*, 276. Prvi put objavljeno u: *Književnik*, Zagreb, god. I, br. 6, (IX 1928), 193–203.

Bio je to borben tekst, podešen da homogenizuje i motiviše svakog ko je mogao da se identifikuje sa vrednostima za koje se Radić borio. Činjenica da je Krleža tada bio član ilegalne Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) nije bila nikakva prepreka da istovremeno bude i kritički nastrojen simpatizer HSS-a. Komunisti nisu proklamovali samo borbu za socijalnu pravdu, nego i za nacionalnu afirmaciju. Za takav pristup trebalo je imati intelektualnu širinu i političku fleksibilnost, a Krleža je posedovao obe.

Početkom 1934. Krleža se oglašavao sa stranica beogradskog časopisa *Danas*, čiji je suvlasnik i korednik bio sa Milanom Bogdanovićem. Od trećeg broja redakcija se čitaocima obraćala proglasom: „Ne buni se što je ‘Danas’ štampan ekavski i ijekavski. Starčević je pisao ekavski, a Vuk ijekavski. Ako misliš da si dobar Hrvat samo zato što pišeš srpskim pravopisom (Vukovim), i da si dobar Srbin samo zato, ako nećeš da čitaš ništa što nije pisano samo kaj-kavskom (dakle hrvatskom) ekavštinom, (kojom je pisao Ante Starčević), uvaži da su Ante Starčević i Vuk Karadžić bili barem tako dobri nacionalisti kao što si ti.“⁵⁹ Nije jasno šta se ovim tvrdnjama želelo dokazati, osim sopstvene superiornosti: redakcija *Danasa* je, eto, iznad tog prizemnog nacionalizma. Koliko je sam Krleža bio iznad nacionalnih uskogrudosti vidljivo je iz njegovih tekstova nastalih tih godina. A i kasnije, pišući uredničke komentare članaka za razne enciklopedije, umeo je da naglasi: „Nismo u principu protivu hrvatovanja“;⁶⁰ ili: „Iako smo rodoljubi, i to hrvatski“⁶¹...

Kada je posle godina kraljeve diktature obnovljen parlamentarni život u Jugoslaviji, komunisti, koji su se nalazili van zakona, osnovali su 1935. Jedinствену radničku partiju, kao formu svog legalnog delovanja.⁶² Krleža je na njevoj osnivačkoj konferenciji, održanoj 8. septembra 1935. u njegovom stanu u Zagrebu, ponudio svoje viđenje političke situacije, iznevši 78 teza kao osnovu za diskusiju.⁶³ Kada se danas čitaju te *Teze*, jasno je da one ne odgovaraju politici partije koja pretenduje na internacionalizam, apeluje na klasnu svest, teži konkretnim rešenjima i deluje u jugoslovenskom državnom okviru. Na 125 štampanih stranica Krleža sintagmu „hrvatsko pitanje“ pominje u svakom zamislivom kontekstu i aspektu, njom počinje i završava *Teze*. Dok Kominternu zahteva ujedinjenje „levih snaga“ radi otpora sve agresivnijem fašizmu, Krleža insistira na partikularnim ciljevima i pojavama iz prošlosti. Smatrao je svrsishodnim da, pored ostalih, predloži i teme: *Hrvatsko pitanje, Starčevićeve paro-*

⁵⁹ *Danas*, I, br. 3, 1. 3. 1934, 401; *Isto*, br. 4, 1. 4. 1934, 129. Sva podvlačenja u izvoru.

⁶⁰ M. Krleža, *Marginalije*, 298.

⁶¹ *Isto*, 554.

⁶² To je učinjeno po nalogu Kominterne, koja je na VII kongresu (25. jul–21. avgust 1935) donela smernice obavezne za sve komuniste. Videti: *Hronologija radničkog pokreta i SKJ 1919–1979*, I, 1919–1941, urednici Stojan Kesić i Vuk Vinaver (Beograd: Narodna knjiga, Institut za savremenu istoriju, 1980), 232, 234–235, 249; I. Očak, *n. d.*, 222–229; *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*, urednici Pero Moracha i Stanislav Stojanović (Beograd: Izdavački centar Komunist, Narodna knjiga, Rad, 1985), 130–135.

⁶³ Prvo objavljivanje: Miroslav Krleža, „Teze za jednu diskusiju iz godine 1935“, *Nova misao*, 7, (1953), 3–81.

le, Hrvatsko pravo, Austromadžarski teror, Pijemont, Integracije i integralisti, Negatori integracije, Radićev defetizam, Radićevština, Pravo samoodređenja, Narodna zajednica, Srbijanski etatizam, Osjećaj narodnosti, Mehanizam u obliku nacionalne svijesti, itd.⁶⁴ Ostali tekstovi objavljeni u knjizi *Deset krvavih godina* napisani su u sličnom duhu. To ne čudi, jer „Krležu je nacionalno pitanje zaokupljalo cijeloga života, i to u mjeri koja višestruko nadilazi zanimanje drugih hrvatskih pisaca i intelektualaca za nacionalnu problematiku.“⁶⁵ U socijalističkom periodu, iz sasvim jasnog oportuniteta,⁶⁶ Krleža je ublažio svoje javno iznošene stavove o mnogo čemu, pa i o Anti Starčeviću.

Krleža i Starčević

Antun Starčević je bio ideolog hrvatskog nacionalizma. Poricao je postojanje srpske nacije, ne prezajući pri tom ni od falsifikata. Pored ostalog, srpsku srednjovekovnu dinastiju Nemanjića i srpskog mitskog junaka Miloša Obilića proglasio je – Hrvatima.⁶⁷ Prema *Enciklopediji Jugoslavije*, Starčević je u svojoj raspravi *Ime Serb* „nastojao da to ime i njegove nosioce što više ponizi.“⁶⁸ Izraz „Slavoserbi“, kojim je filolog Pavel Josef Šafarik označavao sve štokavce, Starčeviću je služio za diskreditaciju i ponižavanje onih koji su taj termin koristili u nauci, kao i naroda na koji se odnosio. Starčević je „Slavoserbsku pasminu“ poistovećivao sa svojim političkim protivnicima, ali i „sa srpskim narodom u hrvatskim krajevima uopće.“⁶⁹ Po Starčevićevom konceptu, „među Macedonijom i Nemačkom, među Dunajem i adriatičkim morem“⁷⁰ žive isključivo Hrvati. On u knjizi iz 1879. godine *Pisma Magjarolacah* za „Slavoserbe“ kaže da su „sužanjska pasmina, skot gnjusnii od ikojega drugoga. Uzmimo u čoveku tri stupnja saveršenstva: stupanj životinje, stupanj razbora, i stupanj uma, duševnosti. Slavoserbi nisu dostignuli ni najniži stupanj, a iz njega ne mogu se dignuti.“⁷¹ „Slavoserbi“ su, dakle, toliko inferiorna bića da se nalaze na stepenu nižem od životinja. To je u skladu sa rasističkim teorijama, prema kojima postoji neprekidan hijerarhijski niz, *scala naturae*, koji ljude povezuje sa životinjama.⁷² Dok se kod nekih zapadnoevropskih antropologa na mestu spoja životinja i ljudi nalaze majmuni, kod Starčevića se nalaze „Slavoserbi“.

⁶⁴ Miroslav Krleža, „Teze za jednu diskusiju iz godine 1935“, u: *Deset krvavih godina*, 473–600.

⁶⁵ Z. Kravar, „Nacionalno pitanje“, 58.

⁶⁶ „Ja sam“, rekao je Krleža Enesu Čengiću i Joži Horvatu, „klasičan primjer kako se po liniji oportuniteta može nešto načiniti. Na liniji staloznog, mirnog oportuniteta.“ Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan 4. U sjeni smrti* (Zagreb: Globus, 1985), 263.

⁶⁷ Ante Starčević, *Pasmina Slavoserbska po Hervatskoj* (Zagreb: Lav. Hartmána i družbe, 1876), 29–30.

⁶⁸ Jaroslav Šidak, „Starčević, Ante“, u: *Enciklopedija Jugoslavije*, 8, Srbija–Ž (Zagreb: Leksikografski zavod, 1971), 129.

⁶⁹ *Isto*.

⁷⁰ Ante Starčević, „Bi-li k slavstvu ili ka hrvatstvu?“, *Djela*, III (Zagreb: Odbor kluba Stranke prava, 1894), 42.

⁷¹ Ante Starčević, *Pisma Magjarolacah* (Sušak: Primorska tiskarna, 1879), VIII–IX. Knjiga je prvobitno trebalo da se zove *Pisma Slavoserbah*. Videti: „Na štioća“, *isto*, III–XXI.

⁷² Džordž Mos, *Istorija rasizma u Evropi* (Beograd: Službeni glasnik, 2005), 29–30, 38–39.

Krleža je poznao Starčevićeva *Pisma Magjarolacah* i preporučivao svojim saradnicima da ispituju sintaksu te knjige.⁷³ S druge strane, kao glavni urednik *Enciklopedije Jugoslavije*, on je svakako pročitao članak posvećen Starčeviću. Već samo na osnovu ta dva teksta može se zaključiti o kakvom se ideologu i kakvoj ideologiji radi. Šovinizam i rasizam u Starčevićevim tekstovima nisu čak ni prikriveni, a pseudonaučnost je nezaobilazna odlika njegovog stila. Uprkos tome, malo je imena koja je Krleža u svojim esejima i razgovorima pominjao tako često kao ime Antuna Starčevića. U desetak svojih knjiga, koje su analizirane u ovom članku, Krleža je čitaoca uputio na Starčevićovo ime i delo preko pedeset puta.⁷⁴ U taj zbir ne ulaze Krležini osvrti na Eugena Kvaternika i druge pravaške lidere i sledbenike. Krleža je do kraja života Starčeviću ličnost i opus smatrao referentnim, ali je između dva svetska rata o tome pisao ponajviše i potpuno slobodno.

Jedan od najpoznatijih Krležinih tekstova o Starčeviću jeste *Predgovor „Podravskega motivima“ Krste Hegedušića* iz 1933. godine, u kome se tvrdi: „I koliko god to paradoksalno izgledalo, ipak je istina: najlucidnija naša glava, koja je našu stvarnost promatrala s najpreciznijom pronicavošću i koja je o toj stvarnosti dala slike za čitavo jedno stoljeće književno i govornički najplastičnije, jeste glava Ante Starčevića. [...] Sve je to kod Starčevića ostala verbalna pobuna državnopravnog, jednostranog, manijakalnog saborskog govornika, ali da je on, promatran iz današnje retrospektive, jedini temperamenat i jedina glava, koja je umjela da se uzdigne mjestimično do proročke snage jezičkog izraza, to je nesumnjivo.“⁷⁵ Da bi se napisao ovakav panegirik trebalo je dobro upoznati Starčevićovo delo. Navedeno Krležino mišljenje nije bilo usamljeno. Milutin Cihlar Nehajev pisao je da su Starčevića „prorokom i svecem“⁷⁶ smatrali i drugi naraštaji. Prema Ivi Bancu „[j]oš za života predmetom je kulta: nepomirljivi patrijarh oporbe (‘Stari’) i ‘otac domovine’. U tom ga je obrascu preuzeo i Krleža. Ukoliko se može tvrditi da je K.[rleža] bio nekritičan prema ijednoj od vodećih hrvatskih političkih ličnosti, to se zacijelo odnosi na Starčevića.“⁷⁷ Krležu je upravo *Predgovor ‘Podravskega motivima’* odveo u sukob sa jednom snažnom strujom u KPJ, koja je, pored ostalog, smatrala da on skreće udesno.⁷⁸ To je dovelo do uključivanja u spor vrha partije, pa i samog tadašnjeg političkog sekre-

⁷³ M. Krleža, *Marginalije*, 594.

⁷⁴ Videti: M. Krleža, *Deset krvavih godina*, 111, 115, 141, 217–218, 484–485, 524; Miroslav Krleža, *Eseji I* (Zagreb: Zora, 1961), 102, 106, 186; Miroslav Krleža, *Eseji II* (Zagreb: Zora, 1962), 124, 130; Miroslav Krleža, *Eseji III* (Zagreb: Zora, 1963), 16, 18, 34, 41, 67, 158, 328–330, 389, 418, 434; Miroslav Krleža, *Eseji V* (Zagreb: Zora, 1966), 44, 53, 155–156, 177, 188–189; I. Očak, *n. d.*, 146, 149; Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan 1. Balade o životu koji teče* (Zagreb: Globus, 1985), 163, 196, 231; Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan 2. Trubač u pustinji duha* (Zagreb: Globus, 1985), 59, 188, 227; E. Čengić, *n. d. 3*, 49, 314; E. Čengić, *n. d. 4*, 38, 51, 263; M. Krleža, *Marginalije*, 365, 420, 467, 485, 487, 515, 520, 544, 569, 594.

⁷⁵ Miroslav Krleža, „Predgovor ‘Podravskega motivima’ Krste Hegedušića“, u: *Eseji III*, 328–329.

⁷⁶ Prema: M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 1.

⁷⁷ Ivo Banac, „Starčević, Ante“, u: *Krležijana*, 2, 348.

⁷⁸ Optužba je izneta u: *Kultura* br. 4, a odbrana u: Miroslav Krleža, „Najnovija anatema moje malenkosti“, *Danas*, br. 1, (1934), 106–113; Krsto Hegedušić, „Pred petom izložbom Zemlje“, *Danas*, br. 1, (1934), 115.

tara Politbiroa CK Milana Gorkića.⁷⁹ I novo partijsko rukovodstvo, postavljeno krajem 1930-ih godina, zameralo je Krleži i njegovim pristalicama jer su „zagarovali blisku saradnju s HSS-om što je Brozu, sekretaru CK KPJ, bilo neprihvatljivo“.⁸⁰ Otvoren sukob sa njima postao je neminovan.

Pojava Krležinih *Balada Petrice Kerempuha*⁸¹ u leto 1936. bila je literarni događaj prvog reda. Kritike su se kretale od pozitivnih do oduševljenih, a negativne su stizale jedino od strane katoličkih intelektualaca.⁸² U pesmi *Planetarijom*, koja zauzima skoro petinu knjige, Krleža je ostavio svojevrsnu posvetu jednom broju znamenitih ličnosti hrvatske istorije. Cvjetko Milanja tu baladu smatra za „sintezu i reinterpretaciju hrvatske povijesti“, „nacionalnim epom“, „nekom vrstom povijesno-društveno-političke reprezentacije“, iako je pesnik to učinio na inverzan način – vrednujući neuspehe.⁸³ Pominju se u tim stihovima, kritički i ironično, Ljudevit Gaj (kao doktor Ludwig von Gay), ban Josip Jelačić, ban Karoly Khuen-Hedervary, biskup Josip Juraj Štrossmayer (kao biskup Štroco, kako ga je posprdo nazivao Starčević), Chavrak i Bresztyensky (dvojica manje poznatih političara) i ban Ivan Mažuranić (kao ban Mažuran).⁸⁴ Posle njih, sa приметnim uvažavanjem, ali i s dozom sažaljenja, Krleža pominje Juraja (kao Jurka) Križanića i Frana Supila (kao Sopila).⁸⁵

Ubedljivo najviše prostora dodelio je vođi i ideologu Stranke prava Anti Starčeviću.⁸⁶ Njega u *Baladama* uvek pominje pod nadimkom Stari, i to isključivo afirmativno – kao buntovnika koji „jedini“ prkosi mađarskoj vlasteli i koji je „[j]edini lampaš v kermežljivoj noći, / kak germlavine bas za naše tupoglavce...“.⁸⁷ Izraz „lampaš“ upućuje na pravaški list *Zvekan*,⁸⁸ u čijem zaglavlju se nalazi crtež bradatog čoveka koji u ruci, poput helenskog kiničkog filozofa Diogena, drži lampu, „tražeći čoveka“.⁸⁹ To je romantizovani lik samog Starčevića, koji se javnosti predstavljao kao buntovni intelektualac, stari cinik, boem i u-samljenik.⁹⁰ I Krleža insistira na Starčevićevoj izuzetnosti. Po njemu, vođa pra-

⁷⁹ Videti: Velimir Visković, *Sukob na ljevici* (Beograd: Narodna knjiga, Alfa, 2001), 25–27.

⁸⁰ D. Mujadžević, n. d., 42. Mujadžević se poziva na V. Bakarića, I. Očaka, I. Banca i M. Đilasa.

⁸¹ Miroslav Krleža, *Balade Petrice Kerempuha* (Ljubljana: Akademski založba, 1936).

⁸² Stanko Lasić, *Krležologija ili povijest kritičke misli o Miroslavu Krleži I. Kritička literatura o Miroslavu Krleži od 1914. do 1941* (Zagreb: Globus, 1989), 248, 251.

⁸³ Cvjetko Milanja, „Balade kao autorski projekt“, *KAJ: časopis za književnost, umjetnost i kulturu*, XLIII, br. 3, (2010), 19, 27, 33.

⁸⁴ Miroslav Krleža, *Balade Petrice Kerempuha* (Zagreb: Zora, 1963), 126–127, 132, 136, 141. Svi citati iz *Balada* u ovom članku su iz tog izdanja.

⁸⁵ *Isto*, 148–149.

⁸⁶ *Isto*, 136–138, 141.

⁸⁷ „Jedini lampaš u krmeljivoj noći, / kao grmljavine bas za naše tupoglavce.“ *Isto*, 138.

⁸⁸ Časopisi *Zvekan* i *Hervat* pominju se u Starčevićevoj knjizi *Pisma Magyarolacah*, IX–X, 3–6, na koju je Krleža upućivao svoje saradnike u Leksikografskom zavodu.

⁸⁹ Videti: *Zvekan*, 1867, 1869; Josip Horvat, *Ante Starčević. Kulturno-povjesna slika* (Zagreb: Antun Velzek, 1940), 293–295, 316, 328.

⁹⁰ Videti: A. Starčević, *Bi-li k slavstvu ili ka hrvatstvu?*; A. Starčević, *Pisma Magyarolacah*; Ante Starčević, „Poslanica pobratimu D. M. u B.“, u: *Izabrani spisi*, priredio Blaž Jurišić (Zagreb: Hrvatski izdavački bibliografski zavod, 1943), 325–244; L. V. Südland [Ivo Pilar], *Južnoslavensko pitanje. Prikaz cjelokupnog pitanja* (Zagreb: Matica hrvatska, 1943), 241; J. Horvat, *Ante Starčević*, 140, 143–144.

vaša bio je „Jedini cagar na tom ciferblatu, / jedini potez na našem šahmatu, / jedina skala v megli, v ilovači, v blatu, / kaj Dantea citira kakti glas trumbente: / ‘Per me si va tra la perduta gente’ ...“⁹¹ Stihom „Stara, posteklela korenika se ne da!“⁹² Krleža za Starčevića vezuje kajkavski pridev „stekli“ (besan), iz koga je izvedena imenica „stekliš“, koja označava besnog psa. Njome su pravaši sebe s ponosom nazivali, a i Starčević je promovirao i piše velikim slovom.⁹³ S obzirom na to da je vođa pravaša u *Planetarijumu* dobio više prostora nego sve ostale ličnosti zajedno, stiče se utisak da on tu predstavlja protivtežu svima ostalima. Njegov značaj podvučen je i poetskom figurom, kojom ga pesnik opisuje kao giganta: „Okolo Starog vidim, perhučeju zagrebci, / kak okolo Tornja preplašeni vrepći.“⁹⁴ Po mišljenju Jože Skoka, upravo u toj poslednjoj baladi „autor odbacuje kerempuhovsku masku i sam se identificira u ulozi vodiča i komentatora povijesnog vremeplova.“⁹⁵ Petrica je, po njemu, sam Krleža.

Balade su nastale u zimu 1935–36. godine, posle obnove stranačkog života u Jugoslaviji i novog poleta HSS-a. Pojava te knjige koincidira sa stogodišnjicom uvođenja štokavskog kao hrvatskog književnog jezika i napuštanja kajkavskog, zarad ilirske ideje. *Balade* su kasnije tumačene u odnosu na ilirstvo, kao „svojevršno autorovo osporavanje te ideje, a putem nje i jezičkog standarda“.⁹⁶ Misli se na štokavski jezički standard. Pored navedenog, ima i drugih dokaza da je ilirstvo za Krležu bilo ideološki i politički promašaj i ogrešenje o nacionalne interese.⁹⁷ Iako su Krležine poruke bile saopštene u hermetičnoj formi kajkavske poezije, ipak su našle svoje pažljive čitaoce: niko od kritičara „nije propustio da upozori na Krležinu duboku simpatiju prema Supilu i, osobito, prema Starčeviću.“⁹⁸ To se, nekoliko godina kasnije, pokazalo kao važna činjenica. Krležina neugodna pozicija komunističkog otpadnika koji u vreme NDH živi u Zagrebu nakratko je olakšana kada se u časopisu *Spremnost* pojavio članak u kome se kaže: „nitko ne može poreći hrvatstvo jednome velikome piscu, koji je pored svih svojih utjecaja, takvih utjecaja, kojih je danas negativna strana sasvim iščezla, pronašao u svojim Baladama Petrice Kerempuha jednu jedinu svijetlu luč hrvatske politike u osobi Oca Domovine dra Ante Starčevića!“⁹⁹ Svakako nije slučajnost da je autor tog članka bio Marko Čović, član Promičbe-

⁹¹ „Jedina kazaljka na tom brojčaniku / jedini potez na našoj šahovskoj tabli / jedini stepenik u magli, u ilovači, u blatu / što Dantea citira poput glasa trube / ‘Kroz mene prolazite među izgubljene duše’.“ M. Krleža, *Balade Petrice Kerempuha*, 138.

⁹² „Stara, pobesnela korenika se ne da.“ *Isto*, 136.

⁹³ A. Starčević, *Bi-li k slavstvu ili ka hrvatstvu?*, 5, 6; A. Starčević, *Pisma Magjarolacah*, XXVIII, XLII, XLIV, 3, 4, 9.

⁹⁴ „Okolo Starog, vidim, razleteli se Zagrepčani, / kao oko Tornja preplašeni vrapci.“ M. Krleža, *Balade Petrice Kerempuha*, 137.

⁹⁵ Joža Skok, „Balade Petrice Kerempuha“, u: *Krležijana*, 1, 42.

⁹⁶ *Isto*.

⁹⁷ Videti: M. Šicel, *n. d.*, 361–362.

⁹⁸ S. Lasić, *Krležologija ili povijest kritičke misli o Miroslavu Krleži I*, 252.

⁹⁹ Marko Čović, „Strujanja u suvremenoj hrvatskoj književnosti. Od hrvatskog književnika Mile Budaka do hrvatskog književnika Miroslava Krleže“, *Spremnost. Misao i volja ustaške Hrvatske*, 7, 10. 4. 1942. Navedeno prema: Meri Štajduhar, „Budak, Mile“, u: *Krležijana*, 1, 86.

nog ureda NDH i sekretar ministra Mile Budaka. Ipak, taj broj *Spremnosti* je zabranjen upravo zbog tog teksta.¹⁰⁰ Razlog je, verovatno, neuspeh operacije privlačenja i angažmana Krleže za račun režima NDH.¹⁰¹

U kolikoj meri su Krležini stavovi o Starčeviću bili postojani? Evidentno je da se u vreme socijalizma intonacija Krležinih tekstova o Starčeviću menjala, ali se frekvencija pominjanja njegovog imena nije smanjivala. Krleža je tada „zahvaljujući čvrstoći svoga političkog položaja, uspijevao rehabilitirati određene teme i osobe iz hrvatske kulturne prošlosti za koje se činilo da će trajno ostati pod ideološkom zabranom (već 1947, na primjer, pisao je pozitivno o Starčeviću).“¹⁰² Kako je to postizao? Svoje oduševljenje „ocem domovine“ Krleža je posle rata donekle ublažio, ponekad je njegov lik prerusavao, a ponekad nastojao da opravda njegove postupke i stavove. Velimir Visković smatra da su Krležine *Teze za jednu diskusiju iz godine 1935.* pred svoje objavljivanje 1957. pretrpele znatne redaktorske zahvate, što se „očituje u distanciranu odnosu prema Starčeviću i starčevićanstvu, dok je 1935. u vrijeme kad se priprema za pisanje *Balada*, Krleža nesumnjivo starčevićanski orijentiran jer je Starčević u *Baladama* prikazan u najpozitivnijem svjetlu.“¹⁰³ Prepravljivanje sopstvenih tekstova bio je najjednostavniji, ali ne i jedini način da Krleža prikrije ili zamagli ono što je pisao u međuratnom periodu. A pisao je mnogo.

Još sredinom dvadesetih godina Krleža je pokušao da Starčeviću ideologiju odvoji od Frankove, tvrdeći: „Starčevića falsificira Frank, Franka u svemu natkriljuju frankovci.“¹⁰⁴ Na šta se to odnosilo? Do 1890-ih godina Stranka prava je sledila ideal samostalne Hrvatske države izvan Habzburške monarhije, zbog čega su je vlasti sumnjivile za veleizdaju.¹⁰⁵ Iako se promena kursa stranke „u desno“ i u pravcu prihvatanja državnog „okvira“ Monarhije opaža već od 1887. godine,¹⁰⁶ to postaje jasnije kada Josip Frank pristupi stranci, a posebno kada postane njen vođa. Dobivši zadatak od KPJ da u časopisima *Izraz* i *Naša riječ* 1939–1940. godine analizira Stranku prava i ukaže „kako desnica (frankovci) čine falsifikat predstavljajući ih kao svoje duhovne prethodnike“,¹⁰⁷ August Cesarec je samo razradio raniju Krležinu tezu. Potreba KPJ da se time uopšte bavi pokazuje uticaj pravaške ideologije i moć Starčevićevog kulta među Hrvatima. U borbi za pristalice komunisti su nastojali da ospore kontinuitet Starčević–Frank i delegitimišu frankovce. Međutim, falsifikata nije bilo. Frankovu politiku „identifikacije interesa dinastije i Hrvata“¹⁰⁸

¹⁰⁰ Branimir Donat, „Čović, Marko“, u: *Tko je tko u NDH?*, 79–80; S. Kljaić, *n.d.*, 58.

¹⁰¹ Stanko Lasić, *Krležologija ili povijest kritičke misli o Miroslavu Krleži III. Miroslav Krleža i Nezavisna Država Hrvatska 10. 4. 1941–8. 5. 1945* (Zagreb: Globus, 1989), 163–175.

¹⁰² Z. Kravar, „Nacionalno pitanje“, 62.

¹⁰³ V. Visković, *Sukob na ljevici*, 42.

¹⁰⁴ M. Krleža, „O malograđanskoj ljubavi spram hrvatstva“, 115. Tekst iz 1926, preštampan 1957.

¹⁰⁵ Videti: Mirjana Gross, *Izorno pravaštvo. Ideologija, agitacija, pokret* (Zagreb: Golden marketing, 2000), 109, 264, 321, 362, 453–459, 470–471, 508, 755.

¹⁰⁶ *Isto*, 700, 778.

¹⁰⁷ Z. Stipetić, *n. d.*, 238. „Frankovci“ – sledbenici Josipa Franka, pripadnici krajnje desnice.

¹⁰⁸ Mirjana Gross i Dragovan Šepić, „Stranke, političke“, u: *Enciklopedija Jugoslavije*, 8, Srbija–Ž (Zagreb: Leksikografski zavod, 1971), 175. Misli se na dinastiju Habzburga.

je kao „čisto“ pravaštvo verifikovao sam Starčević, i to tri puta: 1892. potpisao je Adresu na otvaranju nove saborske periode, a 1894. godine Program, kojima se Habzburška monarhija prihvata kao „okvir“ za rešavanje hrvatskog nacionalnog pitanja, dok je 1895. godine Franku prepustio vođstvo partije (pod novim imenom: Čista stranka prava).¹⁰⁹ Krajem 1895. Frankovi protivnici unutar stranke pokušali su da ospore to nasleđivanje, tvrdeći da je on obmanuo bolesnog i ostarelog vođu i podmetnuo mu „novi“ program.¹¹⁰ To je kasnije tvrdio i Krleža. Međutim, taj program je Starčeviću bio pročitao „riječ po riječ“, a on je razmišljao nad svakom. Pet dana taj dokument je ležao na njegovom stolu. Zatim ga je potpisao.¹¹¹ Kako objasniti Starčevićovo odustajanje od ranije nepomirljivosti prema Monarhiji? Nakupilo se u njemu iskustva, ali i umora. Uvideo je besplodnost dotadašnje borbe za hrvatsku državu izvan Habzburške carevine, pa je prihvatio novi kurs. Potom je promovisao naslednika, rekavši: „Ja sam vogja stranke prava. Tko se meni ne pokorava taj ne spada u stranku, a jer sam ja slab i bolestan sada to ima voditi umjesto mene stranku onaj u koga imam još povjerenja, a to je Dr. Frank. Tko se njemu ne pokorava ne spada u stranku.“¹¹² Radilo se o postepenoj evoluciji pravaštva u smeru oportunističke politike, koja je vođena i pre 1894. godine, što je znao i Starčević.¹¹³ Pojava Franka kao novog vođe omogućila je kasnijim naraštajima, pa i Krleži, da Starčevića izuzmu iz odluke koja je, u osnovi, značila kapitulaciju pred Bečom. Mitu o „ocu domovine“ time je dodat novi element. Ujedno, stvoren je privid diskontinuiteta pravaškog pokreta i ideologije pre i posle raskola 1895. godine, pre i za vreme Franka.

Iako je nesporno da Starčevića, kao i druge ličnosti, treba posmatrati i tumačiti u istorijskom kontekstu, pre naglašavanjem nekih okolnosti može se prikriti prava uloga istaknutih pojedinaca. Na primer, Krleža je pravaštvo ponekad tumačio kao reaktivni fenomen: „Poslije historijskih katastrofalnih razočaranja uvijek se javljala reakcija na tu suludu idealističku arhitekturu: poslije Četrdesetosme Starčević, poslije Osamneste Radić“.¹¹⁴ Misli se na razočaranja ilirštvom i ujedinjenjem.¹¹⁵ Krleža, međutim, prenebregava činjenicu da nisu svi Hrvati uvek bili razočarani: Narodna stranka je „zamijenivši ilirsko ime jugoslavenskim, nastavila političku tradiciju svoje ilirske prethodnice.“¹¹⁶ Ivo Banac je primetio još jedan Krležin manevar: „u vrijeme kada je Starčević bio krajnje politički sumnjiv, K.[rleža] ga je najčešće branio kao bezazlena romantičara: ‘grimizna romantika Starčevićeva jalovo [se] borila s Kossuthovim M. A.V.-

¹⁰⁹ M. Gross, *Izvorno pravaštvo*, 751–755, 780–783, 798–801, 821–828; Stjepan Matković, *Čista stranka prava 1895.–1903.* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, Dom i svijet, 2001), 48–49, 52, 60, 72–73.

¹¹⁰ M. Gross, *Izvorno pravaštvo*, 824–828.

¹¹¹ *Isto*, 782.

¹¹² *Isto*, 823–824.

¹¹³ *Isto*, 508, 533, 590, 689, 706–707, 718.

¹¹⁴ Miroslav Krleža, „O patru dominikancu Jurju Križaniću“, u: *Eseji III*, 67. Prvi put objavljeno u: *Književnik*, br. 1, 1929, 1–13.

¹¹⁵ Uporediti: J. Horvat, *Ante Starčević*, 132.

¹¹⁶ M. Gross i D. Šepić, „Stranke, političke“, 172.

imperijalizmom.¹¹⁷ Ili bi pravaše predstavio kao žrtve: „Kvaternik razbija svoju glavu suludo, moglo bi se reći tragikomično, Starčević umire kao manijak, a grof Khuen vlada Trojednom Kraljevinom kako ga je bila njegova grofovskavolja, vrijeđajući izazovno ponos čitave romantične historije, od Kraljeva narodne krvi pak sve do suvremene poezije, u khuenovskom periodu poslije Harambašića i Šenoe već ocrtane likovima Tresića-Pavičića, Silvija Strahimira Kranjčevića i A. G. Matoša.“¹¹⁸ Treba li reći da su, osim Šenoe, svi nabrojani književnici bili pravaši?

Možda najzloćudniji način koji je Krleža iskoristio da prikrije karakter Starčevićeve ideologije jeste zloupotreba tuđeg teksta. Prema Krležinoj interpretaciji, „Škerlić, u svome portretu starog manijakalnog propovjednika ekskluzivnog hrvatskog državnog prava, veoma je tačno naslutio južnoslovenskog integralca, kome je nerazmjerno više stalo do etničke cjeline, nego do regionalnih formalizama.“¹¹⁹ Taj Krležin „zaključak“ se odnosi na tekst u kome je Jovan Škerlić opisao Starčevića kao „izbezumljenog šovinistu“¹²⁰ koji „Srbe davi u svojoj mastionici“,¹²¹ a što je Škerlić protumačio kao specifično izražavanje težnje za ujedinjenjem (!): „Sa tim idejama integralne narodne slobode, on je nacionalni revolucionar“, veli Škerlić, pa dodaje: „ipak se može reći da je Ante Starčević bio mnogo bliži Srbima no što bi se dalo suditi po njegovim antisrpskim pamfletima. On ne samo da je bio za blede i platonsko narodno jedinstvo; on je išao korak dalje, i bio je u stvari za narodno ujedinjenje, bio nacionalan unitarac.“¹²² Zbog čega je Škerlić jednog šovinistu pokušao da predstavi kao „unitarca“? Možda je zaista, kako se smatra, pokušao da za jugoslovensku ideju pridobije one Hrvate koji su podržavali pravaše.¹²³ Krleža je to iskoristio i, zaklanjajući se iza reči poznatog zagovornika jugoslovenstva Škerlića, Antu Starčevića, ideologa hrvatskog nacionalizma, koji je život posvetio borbi protiv jugoslovenstva, proglasio za „južnoslovenskog integralca“. Bezmalo pa za – Jugoslovena! Zbog čega je to uradio? Ivo Banac smatra da, „koliko god su mu pozni pravaši i frankovci bili odbojni, K.[rleža] je štitio proročki lik Staroga od svih protivnika. U vrijeme socijalističkog unitarizma 1950-ih god.[ina] pruerušio ga je u pokrovitelja pjesničkog jedinstva Balkana“.¹²⁴

¹¹⁷ I. Banac, „Starčević, Ante“, 348. Navedeni odlomak je iz: Miroslav Krleža, „O Kranjčevićevoj lirici“, u: *Eseji III*, 41. Videti i str. 16, 18, 34; kao i: Miroslav Krleža, „Odlomci iz eseja o Kranjčeviću“, u: *Eseji III*, 434. Krležin tekst o Kranjčevićevoj lirici je, ujedno, i tekst o Kranjčevićevoj politici i ideologiji.

¹¹⁸ M. Krleža, „Stjepan Radić u Beogradu“, 218.

¹¹⁹ Miroslav Krleža, „Iz hrvatske kulturne historije“, u: *Eseji III*, 389. To je grupa kratkih tekstova nastalih 1952–1957. kao komentari za članke izdanja Jugoslavenskog leksikografskog zavoda. Prvi put su objavljeni 1959. godine. U drugim varijantama nalaze se u *Marginalijama*.

¹²⁰ Јован Скерлић, „Анте Старчевић“, *Српски књижевни гласник*, XXVIII, св. 1–3, (1912), 139.

¹²¹ *Isto*, 138.

¹²² *Isto*, 214.

¹²³ Милош Ковић, „Јован Скерлић“, u: *Срби 1903–1914. Историја идеја*, приредио Милош Ковић (Београд: Cliо, 2015), 550.

¹²⁴ I. Banac, „Starčević, Ante“, 348.

Krležina enciklopedistička delatnost u socijalističkoj Jugoslaviji osvetljava njegov odnos prema Starčeviću i pravaštvu pouzdanije nego književna. Smatra se da je Miroslav Krleža bio „[n]ajvažniji ideolog novog jugoslavenskog zajedništva na višoj intelektualnoj razini. [...] Temeljni projekt u oživotvorenju te ideologije bila je ‘Enciklopedija Jugoslavije’“.¹²⁵ Antunu Starčeviću su, uz Krležin imprimatur, posvećene dve i po strane te enciklopedije, sa dve fotografije: reprezentativni portret i slika njegovog groba. Uprkos tolikom prostoru, neki relevantni podaci ipak nedostaju: pominje se da je 1849. bezuspešno konkurisao za mesto profesora na zagrebačkoj Akademiji, ali ne i da je isto pokušao 1851. godine u Beogradu, i opet bio odbijen.¹²⁶ U članku Jaroslava Šidaka o Starčeviću ne koriste se izrazi „šovinizam“, „rasizam“ i „mržnja“, čime njegov opus obiluje.¹²⁷ Brutalno klevetanje i degradacija čitavih naroda eufemistički se kvalifikuju kao „samovoljno etimologiziranje“ i „pseudoznanstveni argumenti“.¹²⁸ O posledicama ideologije koju je zasnovao i popularisao Starčević ne kaže se ništa. „Trovanje političkih bunara“ ne pominje se. U tom kontekstu važno je opažanje da „[p]remda Šidakov članak o Starčeviću u prvom izdanju *Enciklopedije Jugoslavije* ne ulazi u mnoge pojedinosti koje su Krležu opsjedale, on je ujedno i Krležin hommage najvećem hrvatskom buntovniku i društvenom kritičaru XIX. st.[oljeća].“¹²⁹ Eugenu Kvaterniku je u *Enciklopediji*¹³⁰ posvećena stranica i po i jedna slika, iako ga je Krleža neskriveno prezirao: „Njegovo krunisanje za Eugena I u Plaškom je medicinski primjer shyzofrenije [sic!] s jedne, i zavidnog romantičnog zanosa s druge [strane]“.¹³¹ Tridesetak godina kasnije ponovio je: „Halucinantno bolesno. Dizati ustanak i kruniti sa za hrvatskog kralja u Rakovici 1873! Podatak lišen svakog zdravog razuma. Kakav misticizam, čista shizofrenia [sic!]“.¹³² Uprkos oštrih reči, opet su izostali analiza i vrednovanje pravaške ideologije. Teško da je to bilo slučajno.

Deklaracija o hrvatskom književnom jeziku najavila je talas događaja poznat kao Maspok (Masovni pokret ili Hrvatsko proleće), koji je kulminirao 1971. godine. Uzrok nemira bilo je nezadovoljstvo stepenom postojećih nacionalnih prava Hrvata i statusom Hrvatske u jugoslovenskoj federaciji.¹³³ Javno su

¹²⁵ Ivo Goldstein, *Hrvatska 1918.–2008.* (Zagreb: EPH Liber, 2008), 472.

¹²⁶ Podaci o tome su objavljeni pre štampanja članka u *Enciklopediji* 1971. Videti: Виктор Новак, *Вук у Хрвату* (Београд: Научно дело, 1967), 300–308.

¹²⁷ Videti, npr.: Ante Starčević, *Ime Serb* (Zagreb: Slovi Karla Albrechta, 1868); A. Starčević, *Pasmina Slavoserbska*; A. Starčević, *Pisma Magjarolacah.*

¹²⁸ J. Šidak, *n. d.*, 129.

¹²⁹ I. Banac, „Starčević, Ante“, 348.

¹³⁰ Ljerka Kuntić, „Kvaternik, Eugen“, u: *Enciklopedija Jugoslavije*, 5, Jugos–Mak (Zagreb: Leksikografski zavod, 1962), 462–464.

¹³¹ M. Krleža, „O malogradanskoj ljubavi spram hrvatstva“, 115. Prema Šišiću, Kvaternik se nije krunisao. Videti: Ferdo Šišić, *Kvaternik (Rakovička buna)*, (Zagreb: Sveučilište SHS u Zagrebu, 1926), 29–30, 41–42.

¹³² M. Krleža, *Marginalije*, 419. Krleža navodi pogrešnu godinu događaja koji se odigrao 1871. Takođe, ispravan naziv bolesti na novolatskom je *schizophrenia*. O Krležinoj poliglotskoj pretencioznosti videti: M. Tween [K. Krstić], *n. d.*, 28–30.

¹³³ Z. Radelić, *n. d.*, 379–402; I. Goldstein, *n. d.*, 532–552.

iznošeni zahtevi da Hrvatska bude suverena država hrvatske nacije; traženo je da njen suverenitet ne bude deljen sa drugim nacijama (tj. Srbima); odbacivan je stav da je nastala u Narodnooslobodilačkom ratu 1941–1945, jer ona već hiljadu godina ima svoj državno-pravni kontinuitet.¹³⁴ Bile su to, u osnovi, stare pravaške teze. Tada se pojavila knjiga odlomaka Starčevićevih tekstova pod naslovom *Misli i pogledi*, po izboru filologa Blaža Jurišića, čija je namera bila „upoznati šire slojeve sa Starčevićevim mislima o državi i s njegovim književnim slogom.“¹³⁵ U predgovoru pod naslovom *Starčević ideolog*, Jurišić se pozvao na Krležino afirmativno pisanje o Starčeviću u *Podravskim motivima*.¹³⁶ Sa korica knjige izdavač poručuje da se oko Starčevićevog „djela i imena nakupilo mnogo predrasuda. U namjeri da oživi interes za ovog uistinu značajnog hrvatskog ideologa, političara i književnika, Matica hrvatska je odlučila da objavi praktični kompendij koji na najkraći mogući način uvodi čitaoce u srž Starčevićevih tekstova.“ Iste 1971. godine jedan od autora *Deklaracije*, književnik i prevodilac Tomislav Ladan, objavio je Starčevićeve *Političke spise*.¹³⁷ Time se „otac domovine“ definitivno vratio kući, a s njim i Eugen Kvaternik.¹³⁸

Krleža je bio Starčevićev epigon. Stanko Lasić, vanredni poznavalac Krležinog dela, nazvao ga je, ne bez razloga, „glorifikatorom Starčevića“.¹³⁹ Osim što se divio Starčeviću i njegovim idejama, Krleža je ponekad preuzimao njegov vokabular i stil pisanja: „Starčević je gledao mađarske prepredene tate slobode, urotu naše gluposti, krštenu našu dijetenklasnu živinu, nakot, blago, marvu i prokletu pasminu našeg prošlog stoljeća u magnatskim surkama, gdje prodaju naše interese za bijedne peštanske stipendije, a kao Starčević, tu našu stvarnost nije gledao tako jasno nijedan naš umjetnik onoga vremena.“¹⁴⁰ To je Starčevićev rečnik.¹⁴¹ Ili: „U mađarskom jarmu, rastrovanom tuđinstvom, u krugovima spletkarenja i laži, gdje su razbojnike na hrast raspinjali, gdje su Starčevići sebičnjaci i rutave šake bili slavljani kao dobročinitelji i prvi sinci domovine [...] u onome zmijskom klupku slabića, kukavelja, haramija, martoloza, u onoj herpi i stadu podložnika i kmetova, podanika i vjernika“,¹⁴² itd... Poređenje sa Starčevićevim tekstovima otkriva da je navedenim odlomcima Krleža pokazao solidno vladanje starčevićanskom lektikom i leksikom. Iako se retko

¹³⁴ Z. Radelić, *n. d.*, 385–386.

¹³⁵ Blaž Jurišić, „O ovoj knjizi“, u: *Misli i pogledi. Pojedinac–Hrvatska–svijet*, Starčević Ante (Zagreb: Matica hrvatska, 1971), 331. Jurišić je i u vreme NDH priredio i objavio izbor: A. Starčević, *Izabrani spisi*.

¹³⁶ B. Jurišić, „Starčević ideolog“, u: *Misli i pogledi*, 16.

¹³⁷ Ladan je od 1961. radio u Jugoslavenskom leksikografskom zavodu, Krleža mu je bio šef. Videti: Ante Starčević, *Politički spisi*, izbor i predgovor Tomislav Ladan (Zagreb: Znanje, 1971); Nataša Bašić, „U spomen. Tomislav Ladan (1932.–2008.)“, *Jezič*, 55, br. 4, (2008), 122, 125.

¹³⁸ Videti: Eugen Kvaternik, *Politički spisi: rasprave, govori, članci, memorandum, pisma*, priredila Ljerka Kuntić (Zagreb: Znanje, 1971).

¹³⁹ S. Lasić, *Krležologija ili povijest kritičke misli o Miroslavu Krleži III*, 58.

¹⁴⁰ M. Krleža, „Predgovor ‘Podravskim motivima’ Krste Hegedušića“, 329.

¹⁴¹ Uporediti sa: A. Starčević, „Bi-li k slavstvu ili ka hrvatstvu?“, 41–42.

¹⁴² M. Krleža, „Predgovor ‘Podravskim motivima’ Krste Hegedušića“, 330.

pozivao na konkretne naslove, ipak je ponekad znao da napiše: „vidi šta je o tim sramotama govorio i pisao Starčević“,¹⁴³ ili: „neka se ispita sintaksa jednog Ante Starčevića (u ‘pismima Magjarolaca’)“.¹⁴⁴ Takve naloge mogao je davati samo ako je tačno znao na šta i zbog čega upućuje svoje saradnike.

Nije uvek očigledan Starčevićev uticaj na Krležina shvatanja, izbor tema i način pisanja. U nekim delima starčevićanstvo izbija iz drugog plana, ali ipak dovoljno prepoznatljivo. Marta 1927. Krleža je u *Književnoj republici* objavio tekst koji osuđuje nepostojanost i prevrtljivost dela hrvatskog društva: *O našoj inteligenciji. Scene iz života jednog našeg hrvatskog odroda*.¹⁴⁵ Prema predstavnicima tog prilagodljivog i svakoj vlasti lojalnog dela građanstva Krleža je bio oštar do sarkazma i prezira. Ako se taj njegov tekst uporedi sa Starčevićevim tekstovima u kojima se obračunava sa „Slavoserbima“ i „Magjarolcima“, primetna je ista tendencija – didaktična, i isti „nastavni metod“ – verbalno bičevanje.¹⁴⁶ Javnom moralnom osudom nacionalno ambivalentnih ili ravnodušnih pojedinaca društvo je, prema pravaškim kriterijumima, deljeno na hrvatsku naciju i – sve ostale. Pri tom, kako bi rekao Lasić, „Hrvatska je ono što živi u glavi Ante Starčevića.“¹⁴⁷ Sve ostale je smatrao za „smetje“, „herdje“, „izmet Hrvatske“...

Između dva svetska rata Krležin rad je, pored ostalih kritičara iz katoličkih krugova, komentarisao i Ljubomir Maraković, koji je smatrao da kod njege „sve više bujaju ‘makabreština’, ‘tragična dekadencija’, ‘beskrajni pesimizam’, ‘zakleti sarkazam’, ‘zagrižena ogorčenost’ i ‘bezgranični cinizam’.“¹⁴⁸ Uzroke tih pojava on je video u Krležinoj zadojenosti Ničeovom filozofijom i marksizmom. Maraković je uočio Krležin odnos prema pravaštvu, ali je smatrao da je svrha njegove vizije Starčevića bila „da bi se oborio Strossmayer i njegove zasluge za hrvatski narod.“¹⁴⁹ Da je Krleža bio prepoznat kao sledbenik Starčevića nazire se i iz reči druge dvojice katoličkih kritičara iz međuratnog perioda: Stanko Tomašić je smatrao da je Krleža „stari hrvatski patriotski romantik“,¹⁵⁰ a Krunoslav Krstić da je Krleža nastojao da „paranoično megalomanski dočara priviđenje u književnoj krčmi, u kojoj je on jedini čovjek ‘sa svijećom u ruci’, dok oko njega gmižu samo stjenice“.¹⁵¹ Taj krug kritičara je Krležino pravaštvo problematizovao, jer je ono bilo izrazito antiklerikalno, a moglo je privući deo

¹⁴³ M. Krleža, „O malograđanskoj ljubavi spram hrvatstva“, 141.

¹⁴⁴ M. Krleža, *Marginalije*, 594. Krležin komentar uz članak „Hrvati, književnost XVIII–XX st.“

¹⁴⁵ M. Krleža, *Deset krvavih godina*, 63–95.

¹⁴⁶ Videti, npr.: A. Starčević, *Pasmína Slavoserbska*; A. Starčević, *Pisma Magjarolacah*; A. Starčević, *Nekolike uspomene*; J. Horvat, *Ante Starčević*, 294, 307–311, 316–317, 322–328; Stanko Lasić, *Starčevićeve pamfletske strategije: svijet ekstremnih antiteza* (Zagreb: Zagrebačka slavistička škola, 2018). U sličnom duhu su napisani mnogi tekstovi u časopisu *Zvekan* (1867, 1869).

¹⁴⁷ S. Lasić, *Starčevićeve pamfletske strategije*.

¹⁴⁸ Navedeno prema: Vladimir Lončarević, „Idejni vidici katoličke kritike Miroslava Krleže“, *Kroatologija*, 6, br. 1–2, (2015), 111, 122.

¹⁴⁹ Prema: S. Lasić, *Krležologija ili povijest kritičke misli o Miroslavu Krleži I*, 246.

¹⁵⁰ V. Lončarević, *n. d.*, 111.

¹⁵¹ M. Tween [K. Krstić], *n. d.*, 5.

obrazovane omladine. Jedan od njih, Ivo Guberina, žigosao ga je kao „mrzitelja hrvatskog naroda“¹⁵², zaboravljajući da kritika i mržnja nisu isto. Usled Krležinog militantnog ateizma deo kritičara s katoličke desnice, a naročito Ivo Lendić, nastojao je da ga amputira iz hrvatske književnosti.¹⁵³ Korisna strana te ideološko-političke rabote jeste da su, uzgred, osvetlili neke manje primetne strane Krležine ličnosti i dela.

Krleža i pravaši

Pored Starčevića, Krleža je pažnju posvećivao i brojnim drugim autorima sa kojima je delio ideološka ubeđenja. Izuzetno važan za Krležu bio je Frano Supilo, koji je „uz Antu Trumbića, postao ideolog liberalnog pravaštva u Dalmaciji. [...] pravaška tradicija bila je nerazdvojni dio njegove ličnosti i pratila ga je do kraja života.“¹⁵⁴ Istrajnost u toj ideologiji i beskompromisnost u politici kojoj je cilj bio da „učini iz Hrvatske privlačno središte za sve Južne Slavene u Monarhiji“¹⁵⁵ dovela je Supila tokom Prvog svetskog rata do potpune izolacije u odnosu na srpsku vladu i Jugoslovenski odbor. Krleža je sa Supilom saosećao, a za sebe tvrdio da je u mladosti bio „supilovac“.¹⁵⁶ Pri tom, dobro je znao kakav je Supilo bio političar: „romantik, Starčevićanac-Kvaternikovac, stopostotni Samohrvat i Srbofob“;¹⁵⁷ „[u] ‘Crvenoj Hrvatskoj’ Supilo propovijeda Narodno Jedinstvo ‘Hrvata i Pravoslavnih Hrvata’, u ogorčenoj i nepomirljivoj borbi protivu ‘Srbomadžarona’ ili ‘Talijanosrba’“.¹⁵⁸ Velimir Visković je tačno primetio: „Supilova sudbina i njegovi politički stavovi tema su kojoj se Krleža neprekidno vraćao [...] Krleža se, očito, identifikira s njegovom političkom koncepcijom rješenja hrvatskog nacionalnog pitanja koja se zasniva na realizaciji hrvatske državnosti, uz priznanje potpune ravnopravnosti hrvatskih Srba (koji tu državnost trebaju poduprijeti) i uključivanju u južnoslavensku zajednicu isključivo na temeljima ravnopravnosti.“¹⁵⁹ Politički stavovi koje je Krleža iznosio u svojim tekstovima uglavnom se kreću u tim relacijama (uz fakultativno pozivanje na Lenjina i Marksa).

Drugi „ideolog liberalnog pravaštva“, Ante Trumbić, u Krležinim očima stajao je znatno lošije od Supila. O njemu on, kako se smatra, „ne govori ni često ni pretjerano pohvalno“.¹⁶⁰ Jednom prilikom, krajem 1974. godine, Krleža je sa-

¹⁵² S. Klaić, *n.d.*, 241. O „*Ratu s Krležom*“ jednog dela kritičara videti: *Isto*, 234–243.

¹⁵³ V. Lončarević, *n.d.*, 109, 114, 116–120.

¹⁵⁴ Dragovan Šepić, „Supilo, Frano“, u: *Enciklopedija Jugoslavije*, 8, Srbija–Ž (Zagreb: Leksikografski zavod, 1971), 217.

¹⁵⁵ *Isto*, 218.

¹⁵⁶ E. Čengić, *n.d. I*, 134.

¹⁵⁷ Miroslav Krleža, „Slom Frana Supila“, u: *Deset krvavih godina*, 163.

¹⁵⁸ Miroslav Krleža, „Razgovor sa sjenom Frana Supila“, u: *Deset krvavih godina*, 190. *Crvena Hrvatska* je Supilov časopis, nazvan imenom kojim je pop Dukljanin u 12. veku označio prostor Hercegovine i Crne Gore.

¹⁵⁹ Velimir Visković, „Supilo, Frano“, u: *Krležijana*, 2, 405.

¹⁶⁰ Isti, „Trumbić, Ante“, u: *Krležijana*, 2, 451.

opštio Enesu Čengiću: „I Hinković i Trumbić, kao i mnogi političari onoga vremena, pa i pjesnici, kao Nazor i Begović, bili su pod jakim uticajem Starčevića. [...] Starčević je, dakle, u toku tog razdoblja ostavio jak pečat i na politiku i na literaturu.“¹⁶¹ Glavni razlog Krležinog negativnog stava prema Anti Trumbiću bila je njegova politička neuspješnost. Trumbić je za njega bio, pre svega, onaj koji je „kao ministar inostranih dela Kraljevine SHS po radikalnoj koncepciji potpisao versailleski mir sa gubitkom Istre, Rijeke i Zadra“.¹⁶² Prilikom razgovora sa republičkim sekretarom za prosvetu i kulturu Stipom Šuvarom, avgusta 1979. godine, Krleža je zaključio: „Trumbić je jedan od hrvatskih političara koji ama baš ništa u svom životu nije postigao, koji je trajno propadao do svoje smrti, a imao je uvijek najbolje namjere, i to europske.“¹⁶³ Ipak, vremenom je razumeo da okolnosti nisu dozvolile ni više ni bolje i da je prema Trumbiću bio „prilično nepravedan“.¹⁶⁴ Pred kraj života Krleža je toliko ublažio svoju netrpeljivost da je ponekad Trumbića čak nazivao svojom „velikom simpatijom“.¹⁶⁵

Među književnicima Krleža je našao znatno više srodnih duša. Tako je „pravašu starčevićancu“,¹⁶⁶ Silviju Strahimiru Kranjčeviću, 1931. posvetio esej pod naslovom *O Kranjčevićevoj lirici*. Dve godine kasnije posebno je istakao Kranjčevićevu pesmu *Gospodskom Kastoru*,¹⁶⁷ u kojoj se, u starčevićanskom duhu,¹⁶⁸ iznosi osuda udvoričkog ponašanja. U svom tekstu *Književnost danas*, prvi put objavljenom 1945. u časopisu *Republika*, Krleža je obrazložio značaj Kranjčevića kao pesnika i političara: „Njegova lirika odgojila je naše prve slobodne mislioce, ona je formirala prvu falangu naših jakobinaca, one romantične omladine, koja se je na čelu današnjih mnogobrojnih legija zaputila u konačne političke i književne bitke u ulozi lampadefora i stjegonoša. [...] Kranjčevićeva programatska lirika odigrala je kod nas ulogu predmarksističke propedeutike.“¹⁶⁹ Već prvih dana novog, komunističkog poretka Krleža je nastojao da intelektualnu i ideološku genealogiju pravaštva poveže sa marksizmom i revolucionarnošću, te da je time legitimise. Ali, nezavisno od toga, postojao je Kranjčevićev izuzetan uticaj na Krležu, koji je registrovao i Zoran Kravar: „Po nedvojbeno utjecaju Kranjčevićevih svjetonazorskih ideja u prvim Krležinim književnim djelima [...] može se pretpostaviti da je bio predmetom neograničena oduševljenja mladoga Krleže.“¹⁷⁰ Iako je svoj stav kasnije ublažio, Krleža 1948. ipak zaključuje da „[p]o svom intelektualno-političkom dometu [...] Kranjčevićovo ime

---

¹⁶¹ E. Čengić, *n. d. 1*, 233.

¹⁶² M. Krleža, „Stjepan Radić u Beogradu“, 219.

¹⁶³ E. Čengić, *n. d. 3*, 248.

¹⁶⁴ Isti, *n. d. 1*, 231.

¹⁶⁵ Isti, *n. d. 3*, 248.

¹⁶⁶ M. Krleža, „O Kranjčevićevoj lirici“, 34. Njemu je Krleža posvetio i tekstove: *Odlomci iz eseja o Kranjčeviću i O stogodišnjici rođenja Silvija Strahimira Kranjčevića*.

¹⁶⁷ M. Krleža, „Predgovor ‘Podravskim motivima’ Krste Hegedušića“, 328.

¹⁶⁸ O Starčevićovoj sklonosti ka moralisanju videti: S. Lasić, *Starčevićeve pamfletske strategije*.

¹⁶⁹ Miroslav Krleža, „Književnost danas“, u: *Eseji III*, 120–121. Lampadefor je bakljonoša, na grčkom.

¹⁷⁰ Zoran Kravar, „Kranjčević, Silvije Strahimir“, u: *Krležijana*, 1, 490.

još uvijek svijetli kao svjetiljka“.¹⁷¹ Zatim je Krleža po svojim esejima rasporedio i druge „bakljonoše“ i „lampaše“ – nosioce ideološke „svete vatre“ u koje se Starčević uzdao u vreme oseke pravaštva sedamdesetih godina 19. veka.¹⁷²

Uprkos tome što se Antun Gustav Matoš smatra „jednim od najvažnijih Krležinih književnih iskustava“,¹⁷³ Krleža o njemu, u političkom smislu, nije imao visoko mišljenje. Verovatno je razlog bilo to što je Matoš „Supila smatrao varalicom, hohštaplerom, raguzanerom, fjumanskom propalicom, austrijskim konfidentom“,¹⁷⁴ a kako je već rečeno, Supilo je Krleži bio važan. Kada je 1930. Krleža objavio esej o mađarskom pesniku Endreu Adiju, uporedio ga je upravo sa Matošem „u njegovim starčevićanskim lamentacijama“,¹⁷⁵ dok je malo dalje naglasio da „između Matoševa starčevićanskog očaja i Adyjeva košutovskog pesimizma ima mnogo sličnosti.“¹⁷⁶ Najzad, za Krležu, „[k]ao što je Matoš postao kvaternikovac, Ady je postao košutovac“.¹⁷⁷ Krleža, bez pravaštva, izgleda ne bi umeo da objasni Endre Adija. Međutim, 1965. godine, u *Enciklopediji Jugoslavije*, Matoš je „nacionalist i Evropejac“,¹⁷⁸ ali ne i „starčevićanac“, „stekliš“ i „frankovac“ – kako ga je sam Krleža kvalifikovao u svojim komentarima.¹⁷⁹ Matoševa (i Skerličeva) posmrtna evolucija se nastavila, pa je Krleža krajem 1972. izjavio: „Skerlić je izigravao Jugoslavena, a u biti je bio veliki nacionalist, različito od Matoša, koji je u biti bio Jugoslaven, ali i Evropejac.“¹⁸⁰ Zaboravio je Krleža da je 1960. u *Vjesniku* pisao o prvim pokušajima „jugoslavenske političke integracije Jovana Skerlića“.¹⁸¹ Zašto je Krleža Matoša presvlačio u Jugoslavena i osporavao Skerličevo jugoslovenstvo? Posle suzbijanja Maspoka ispoljavanje nacionalizma bilo je opasno, pa je Krleža Skerliča „gurao“ u nacionaliste, a Matoša među „Jugoslavene“. I to baš Matoša, koji je na samrti rekao: „Stekliš sem bil i stekliš bokibokme bum vumrl!“¹⁸² Preko istaknutih pojedinaca može se kreirati slika o zajednicama iz kojih potiču...

Brojni su tekstovi u kojima Krleža upućuje svoje čitaoce ko je od hrvatskih književnika bio pravaš. Kada 1933. piše o Anti Kovačiću, onda je to autor čiji su likovi „žabari, hulje i kameleoni napisani na podlozi pravaškog razračunavanja s našom sredinom“.¹⁸³ Ksaver Šandor Gjalski, pored ostalog što mu

¹⁷¹ M. Krleža, „Odlomci iz eseja o Kranjčeviću“, 435.

¹⁷² Ideološka „sveta vatra“ pominje se i u: M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 156–157, 175, 184.

¹⁷³ Zoran Kravar, „Matoš, Antun Gustav“, u: *Krležijana*, 2 (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1999), 28.

¹⁷⁴ M. Krleža, *Marginalije*, 460.

¹⁷⁵ M. Krleža, „Mađžarski lirik Andrija Ady“, u: *Eseji I*, 102.

¹⁷⁶ *Isto*, 106.

¹⁷⁷ *Isto*, 112.

¹⁷⁸ Tomislav Ladan, „Matoš, Antun Gustav“, u: *Enciklopedija Jugoslavije*, 6, Maklj–Put (Zagreb: Leksikografski zavod, 1965), 52.

¹⁷⁹ Videti: M. Krleža, *Marginalije*, 459.

¹⁸⁰ E. Čengić, *n. d. I*, 68.

¹⁸¹ Miroslav Krleža, „Jugoslavensko pitanje u Prvom svjetskom ratu 1914–1918“, u: *Eseji V*, 325.

¹⁸² „Stekliš sam bio i kao stekliš ću, bogami, umreti.“ Dubravko Jelčić, *Matoš* (Zagreb: Globus, 1984), 254.

¹⁸³ M. Krleža, „Predgovor ‘Podravskim motivima’ Krste Hegedušića“, 328.

1958. Krleža pripisuje, bio je i „starčevićanac devedesetih godina“.¹⁸⁴ U tekstu koji je prvi put objavio 1959, Krleža podseća da su „pravaši 1887, s Harambašićem na čelu, pokrenuli ‘Balkan’“, kao i da je lično Starčević „kumovao tim harambašićevskim omladinskim izletima u pjesničko jedinstvo Balkana“.¹⁸⁵ U tekstu pisanom u jesen 1943, a objavljenom prvi put u časopisu *Republika* 1956. godine, Krleža obaveštava čitaoca: „Strahovitom besjedom uši nam je razdro i u ludilo nas nagnao [...] poznati stračevićanski bard, doktor Ante Tresić-Pavičić“.¹⁸⁶ Kada bi saradnici *Enciklopedije Jugoslavije* propustili da navedu nečiju ideološku afilijaciju, Krleža je jetko komentarisao: „Nazor, Vladimir. [...] Da se pojavio u starčevićanskom krugu, o tome se dakako ne govori...“.¹⁸⁷ I tako redom. Negde u tom nizu nalazi se i sam Krleža.

Zbog čega je Krleža imao potrebu da sve te književnike ideološki odredi? Zato što je ideološki kontinuitet potreba svake nacionalne integracije, a uloga kulture je u tome presudna. Krležina pominjanja pravaša neretko deluju izlišno. Međutim, svrha je baš to – njihovo pominjanje kao važnih orijentira. Zbog toga se ne može održati zaključak da Krleža „ne vidi povijesni smisao pravaštva nakon Starčevića“.¹⁸⁸ Vidi on taj smisao. Zato se i bori za kontinuitet ideologije. S druge strane, centralna tema Krležinog osporavanja u obe Jugoslavije jeste Meštrovićev „Kosovski hram“.¹⁸⁹ Taj nikad izgrađen spomenik trebalo je da simbolizuje integralno jugoslovenstvo. Naspram njega Krleža je na Izvanrednom plenumu Saveza književnika Jugoslavije 13. novembra 1954. po drugi put istakao alternativni program: „Na nama je da [...] sunemo Smjerom koji su nam osvijetlili veliki preteče naši u tri razne historijske epohe: u tmuni Srednjeg Vijeka – bogumili, u predvečerje Velike Revolucije – Križanić, u osvitu naših crvenih dana – Kranjčević.“¹⁹⁰ Plenum je Krleži poslužio da se na autoritativan način, sa govornice, obrati najširem mogućem auditorijumu, nastojeći da ideološki mapira hrvatsku i jugoslovensku istoriju i kulturu; zatim da svojim čitaocima, kako savremenima, tako i generacijama koje će doći, ostavi osvetljene putokaze; kao i da u okolnostima 20. veka očuva kontinuitet pravaške ideje. Sve je tu: bogumili su veza sa Bosnom i Hercegovinom; Križanić pokazuje pravac za rešavanje verske podvojenosti stanovnika Hrvatske; Kranjčević povezuje pravaštvo sa kulturom.¹⁹¹ Tim trima temama Krleža je posvetio i posebne ese-

¹⁸⁴ Miroslav Krleža, „Ksaver Šandor Gjalski“, u: *Eseji III* (Zagreb: Zora 1963), 418.

¹⁸⁵ M. Krleža, „Iz hrvatske kulturne historije“, 388, 389.

¹⁸⁶ Miroslav Krleža, „Paul Valéry“, u: *Eseji II* (Zagreb: Zora, 1962), 124.

¹⁸⁷ M. Krleža, *Marginalije*, 487.

¹⁸⁸ Ivo Banac, „Pravaši“, u: *Krležijana*, 2, 228.

¹⁸⁹ Miroslav Krleža, „Ivan Meštrović vjeruje u boga“, u: *Deset krvavih godina*, 293–322; Aleksandar Flaker, „Hrvatska književna laž“, u: *Krležijana*, 1, 343. Projekt se naziva i „Vidovdanski hram“.

¹⁹⁰ Miroslav Krleža, „Referat na plenumu Saveza književnika“, u: *Eseji VI* (Zagreb: Zora, 1967), 113–114. Navedeni deo je prethodno objavio u članku: „Hrvatska književna laž“, *Plamen*, br. 1, 1. 1. 1919.

¹⁹¹ Videti: Mario Strecha, „Bogumili“, u: *Krležijana*, 1, 70–71; Nikica Petrak, „Križanić, Juraj“, u: *Krležijana*, 1, 499–500; Z. Kravar, „Kranjčević, Silvije Strahimir“, 489–491.

je.¹⁹² Ostali nosioci pravaške ideološke „štafete“, na koje je ukazivao u drugim svojim tekstovima, svaki na svoj način, povezuju te tri ključne tačke.

Postavlja se pitanje: kako je on tada, u datim okolnostima, mogao da afirmiše ideje koje su, dubinski i dalekosežno, osporavale jugoslovensku ideologiju i državu?

Krležin položaj u socijalističkoj Jugoslaviji bio je neuporedivo moćniji nego u vreme Kraljevine Jugoslavije. Leo Mates, generalni sekretar predsednika Jugoslavije 1958–1961, tvrdio je da je Krleža „izvan svakog protokola, mogao da se Titu obrati direktno, kad god je smatrao za potrebno.“¹⁹³ Biti lični prijatelj Josipa Broza Tita u uslovima jednopartijske države značilo je mnogo.¹⁹⁴ Igor Mandić je tačno primetio: „Nakon oslobođenja nitko se više nije usudio da na bilo koji kritički način analizira Krležin opus.“¹⁹⁵ Zdenko Radelić smatra da je Krleža bio „najutjecajniji hrvatski komunistički intelektualac, u čiju su kuću na Gvozdu u Zagrebu hodočastili mnogi hrvatski i jugoslavenski političari i intelektualci.“¹⁹⁶ Ne treba sumnjati da su Krležina „izjašnjenja o nacionalnim temama imala i nezanemarljiv utjecaj na protagoniste domaćih političkih i kulturnih zbivanja“.¹⁹⁷ Isto tako, odmah posle rata, kada je veliki broj hrvatskih intelektualaca i umetnika bio kompromitovan saradnjom sa institucijama NDH, Krležina reč mogla je da ih spase ili upropasti. Mnogima je pomogao (npr. Jeleni Loboda Zrinskoj, Dobriši Cesariću, Branimiru Livadiću-Wiesneru, Gustavu Krklecu, Mihovilu Kombolu), retko kome nije mogao pomoći (kao Đuri Vranešiću), a ponekog je i prepustio sudbini (npr. Tina Ujevića i Milana Begovića).¹⁹⁸ Što je Tito bio u partiji, Krleža je bio u kulturi.¹⁹⁹

Početkom 1960-ih godina Krleža je stekao novog prijatelja – generala i istoričara Franju Tuđmana. Nije bila slučajnost da su „Krležini pogledi na NOB i općenito povijest Jugoslavije bili [...] umnogome podudarni s Tuđmanovim te se Tuđmanovim preseljenjem u Zagreb i njegovim dolaskom na čelo Instituta za historiju radničkog pokreta 1961. logično razvija intenzivna profesionalna suradnja, koja sve više prelazi u osobno prijateljstvo.“²⁰⁰ Ideološki, oni su gravitirali jedan drugom. Oko Krleže i Tuđmana formirao se krug hrvatskih intelektualaca, umetnika i generala koji su negovali opozicione stavove u odnosu na slu-

¹⁹² Miroslav Krleža, „Bogumilski mramorovi“, u: *Eseji VI* (Zagreb: Zora, 1967); M. Krleža, „O Kranjčevićевой lirici“; M. Krleža, „O patru dominikancu Jurju Križaniću“. Navedenim temama Krleža se vraćao i u drugim tekstovima.

¹⁹³ Б. Кривокапић, *н. д.*, 203.

¹⁹⁴ Videti: *Krleža o Titu*, priredio Anđelko Malinar (Sarajevo: Oslobođenje, Zagreb: Mladost, 1980); Velimir Visković, „Broz, Josip–Tito“, u: *Krležijana*, 1, 78–82.

¹⁹⁵ I. Mandić, *н. д.*, 65.

¹⁹⁶ Z. Radelić, *н. д.*, 382.

¹⁹⁷ Z. Kravar, „Nacionalno pitanje“, 62.

¹⁹⁸ Горан Милорадовић, *Лепота под надзором. Совјетски културни утицаји у Југославији 1945–1955* (Београд: Институт за савремену историју, 2012), 112–116; E. Čengić, *н. д. 1*, 263–264; Josip Bratulić, „Kombol, Mihovil“, u: *Tko je tko u NDH?*, 193–194.

¹⁹⁹ O Krležinoj posleratnoj moći: Г. Милорадовић, *н. д.*, 154–157.

²⁰⁰ Redakcija, „Tuđman, Franjo“, u: *Krležijana*, 2, 454.

žbenu politiku Saveza komunista.²⁰¹ Osnova neslaganja bilo je hrvatsko nacionalno pitanje. Posle poraza Maspoka njih dvojica su se međusobno udaljila, ali je Tuđman i dalje poštovao Krležu kao umetnika i političkog mislioca, tvrdeći 1990. godine „da je u program Hrvatske demokratske zajednice integrirano i krležijanstvo“.²⁰² U svakom slučaju, oko osnovnog su bili saglasni: Tuđman je Antu Starčevića smatrao „hrvatskim velikanom“, „utemeljiteljem moderne hrvatske nacionalne svijesti“ i „najvišim izrazom hrvatskog nacionalnog bića“.²⁰³ On Starčevića često pominje u knjizi *Bespuća povijesne zbiljnosti*, nastojeći da ospori vezu između pravaške ideologije i ustaške prakse, na koju su ukazali pojedini srpski historičari.²⁰⁴

O novim Krležinim prijateljstvima i sve jasnije izraženim nacionalističkim stavovima saznalo se i u Beogradu. Njegovi odnosi sa mnogim ljudima iz sveta politike i kulture, koji su mu ranije bili bliski, zahladneli su ili se sasvim prekinuli.²⁰⁵ Rodoljub Čolaković, nekadašnji Krležin prijatelj, zapisao je u leto 1967. da mu je Anka Berus, ličnost iz najužeg partijskog rukovodstva CK SK Hrvatske, rekla da se Krleža „u Beogradu pravi jagnje, u stvari, on je oslonac Tuđmanu i drugim nacionalistima“.²⁰⁶ Misli se na „oslonac“ u strukturi vlasti. Kap koja je prelila čašu bila je tvrdnja koju je Krleža krajem 1964. godine izneo Dobrici Čosiću i Oskaru Daviču, „da je u Jasenovcu stradalo između 40.000 i 60.000 Srba, a ne 600.000 ili 700.000“.²⁰⁷ Te revizionističke stavove širio je Franjo Tuđman.²⁰⁸ Budući predsednik Hrvatske je kasnije pisao da je to bilo vreme „intenzivnog prijateljavanja s Krležom (cijelo desetljeće šezdesetih godina) u čestom raspravljanju spornih problema južnoslavenske povijesti i zajedništva, naša su mišljenja bila sukladna u najvećem stupnju [...] Stoga je o njima, pa i o predmetu jasenovačkog mita, vodio (ne jednom) razgovore i na najvišoj razini.“²⁰⁹ „Najviša razina“ bio je, razume se, Tito.

Vreme Maspoka došlo je i prošlo. Pod pritiskom Titovog autoriteta i uz podršku starih partijskih kadrova talas nacionalizma u Hrvatskoj je obuzdan. Da je bilo potrebno intervenisala bi i armija. Neki ljudi su uklonjeni sa svojih funkcija (Tripalo, Dabčević-Kučar, Pirker, Haramija), oni najglasniji završili su u zatvoru (Budiša, Čičak, Đodan, Veselica), a stotine hrvatskih komunista podnelo je ostavke ili su isključeni iz partije.²¹⁰ Krleža se tokom tih događaja držao po strani,

---

²⁰¹ Franjo Tuđman, *Bespuća povijesne zbiljnosti. Rasprava o povijesti i filozofiji zlosilja* (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1994), 49; Radovan Popović, *Krleža i Srbi* (Beograd: Službeni glasnik, 2012), 149. Popović se poziva na Stanka Lasića, a Tuđman na Ivana Šibla.

²⁰² Redakcija, „Tuđman, Franjo“, 455–456.

²⁰³ F. Tuđman, *n. d.*, 505–507.

²⁰⁴ *Isto*, 504–507, 526, 559, 581, 583.

²⁰⁵ Videti: R. Popović, *n. d.*, 143–146, 156–160, 167; Mr Vlaho Bogišić, „Miroslav Krleža u srpskoj književnosti“, (doktorska disertacija, Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Odsjek za srpsku književnost, 2016), 141–142.

²⁰⁶ R. Popović, *n. d.*, 152.

²⁰⁷ *Isto*, 158.

²⁰⁸ O Tuđmanovom revizionizmu videti: F. Tuđman, *n. d.*, 441–497.

²⁰⁹ *Isto*, 25.

²¹⁰ Z. Radelić, *n. d.*, 451–462.

ali njegov uticaj posle *Deklaracije* i Maspoka nije opao. Prema pismu koje je Dušan Dragosavac, član Izvršnog komiteta CK SK Hrvatske, poslao Predragu Matvejeviću, Krleža je i 1974. godine, pored Dragosavca i Bakarića, bio osoba sa kojom je Tito razgovarao o „kadrovskim pitanjima u pripremama za XI kongres SKJ i republičke kongrese i pokrajinske konferencije, pa u vezi sa tim o Predsjedništvu SFRJ i SKJ [...] Krleža je bio pozvan jer je kod Tita intervenirao u vezi kadrovskih kombinacija“.²¹¹ Iako je sedamdesetih godina Krleža ređe viđan u Beogradu, i dalje je konsultovan o najvažnijim pitanjima. Prema mišljenju Igora Mandića, Krležina „zakulisna aktivnost nikada nije prestajala“,²¹² a „[n]jegova formalna povučенost nije bila stvarna osamljenost, tako da je kroz njegovu radnu sobu u Leksikografskom zavodu i kroz prostorije stana na Gvozdu desetljećima doslovno strujala rijeka svakojakih posjetilaca. Nema te literarne i političke malenkosti koja se nije usudila da barem jednom kod njega zatraži audijenciju – i koliko je meni poznato, mislim da nitko nije odbijen. [...] tako je vukao konce u našoj kulturnoj i političkoj javnosti“.²¹³ A Igor Mandić je znao kako funkcionišu stvari – sedamdesetih godina i sam je posećivao „boga sa Gvozda“.²¹⁴

Počinjući članak *Beograd i g. Krleža*, Stanislav Vinaver je 1924. napisao: „Prilikom svog boravka u Rusiji, u ruskoj revoluciji, primetio sam vrlo čudnovatu činjenicu. Oni Hrvati koji su bili najzagriženiji frankovci, koji su, usled pogrešnog vaspitanja, mrzeli Srbe kao kugu, čim je buknuo boljševizam, presaldumili su se iz reakcionara u komuniste. Njihov komunizam bio je samo i jedino mržnja na Srbe, koji, još veoma zagrejani nacionalizmom, ne imadahu materijalnog vremena za dalju, svečovečansku evoluciju. Ta pojava bila je opšta, takvih Hrvata bilo je mnogo.“²¹⁵ Koliko je bilo osnovano to opažanje povezati sa Krležom? Krleža je Franka retko javno pominjao.²¹⁶ Kada bi to ipak činio, obično bi podsetio na njegovo nehrvatsko poreklo, nazivajući ga 1924. godine „Herr Joseph Frank“,²¹⁷ pedesetih godina samo „Joseph Frank“,²¹⁸ a najčešće „Jozua Frank“²¹⁹ – žigošući pritom i njega i njegove sledbenike kao „agent-provokatore“ Beča i Pešte.²²⁰ Uređujući *Enciklopediju Jugoslavije* Krleža

²¹¹ Б. Кривокапић, *н. д.*, 483–484, 487–488. Pismo Dragosavca Predragu Matvejeviću od 30. 8. 2001.

²¹² I. Mandić, *н. д.*, 20.

²¹³ *Isto*, 21.

²¹⁴ E. Čengić, *н. д. 1*, 156; *Isti, н. д. 2*, 55–57; *Isti, н. д. 3*, 23; I. Mandić, *н. д.*, 10. Izraz „boga sa Gvozda“ je Mandićev.

²¹⁵ С. Винавер, *н. д.*, 4. Krležu je „nacionalistom i separatistom“ nazvao i Ante Kovač u: „Snohvatice jednog raskrinkanog komuniste“, *Riječ*, 2. 1. 1925. Prema: Velimir Visković, „Polemika“, u: *Krležijana*, 2, 201–202.

²¹⁶ Videti: M. Krleža, *Eseji III*, 85, 381; *Eseji V*, 189, 191; *Deset krvavih godina*, 112, 115, 162, 183.

²¹⁷ M. Krleža, „Razgovor sa sjenom Frana Supila“, 183.

²¹⁸ M. Krleža, *Eseji III*, 381.

²¹⁹ Miroslav Krleža, „Nekoliko riječi o malogradanskom historizmu uopće“, u: *Deset krvavih godina*, 112 (prvi put objavljeno 1926. godine u *Književnoj republici*); M. Krleža, *Marginalije*, 134–135, 471, 569 (nastalo u vreme leksikografskog rada).

²²⁰ M. Krleža, *Marginalije*, 135, 471, 569. Od Krleže dalje je otišao organ CK KPJ *Proleter*, koji je maja 1933. pominjao sledbenike „židovskog agenta habsburške monarhije dra Jozue Fran-

je tražio da se u njoj objasni „kako to, da je starčevićanstvo pod konac stoleća degenerisalo do fatalne političke platforme, oličene u simbolima Jozua Frank, njegovi sinovi, Accurti, Argus, Kršnjavi, Aleksandar Horvat“,²²¹ povlačeći pri tom liniju kontinuiteta do Pavelića i Budaka: „Ta ekskluzivna, zaslijepljena, šovenska i nekulturna mržnja zaostalog i necivilizovanog ambijenta, fanatizovana fatalnim stranim uticajima (Rim i Beč)“.²²² I zaista, u *Enciklopediji Jugoslavije* je objavljeno: „Frankov je utjecaj bio vrlo koban i nesretan u hrvatskom političkom životu, održao se i preko njegova groba kao i naziv ‘frankovaca’ za njegove sljedbenike; njegove legije iz 1909. uzor su budućim ustaškim bojnama i legijama, a njegovi su sljedbenici dali vodstvene elemente ustaštva.“²²³ Kada se to ima u vidu, iznenađuje Krležina izjava 8. aprila 1978. godine: „Imamo Starčevićev dom gdje je on živio i umro, i na koncu cijelu Frankovu kuću u Praškoj ulici, bez obzira tko je Frank bio ili nije, ona je bila centar zagrebačkog političkog života od 1895. do 1911. Kako čuvaju već kuću u Tršiću gdje se rodio Vuk, trebalo je, brate, čuvati i kuću gdje je živio Starčević i koju mu je narod kupio. [...] trebalo bi sve te punktove obnoviti, da turist, kad dođe u ovaj grad, može dobiti uvid što se u historiji ovoga naroda za posljednjih stotinu i više godina događalo.“²²⁴

Zašto Franka predstavljati turistima? Šta bi se time postiglo? Proskribovani Frank bi na taj način bio stavljen u red sa drugim istorijskim ličnostima, njegovim prethodnicima i sledbenicima, i bio bi inkorporiran u istorijsku svest novih naraštaja. Navodni diskontinuitet pravaškog pokreta, na čemu se ranije insistiralo („Frank falsificira Starčevića!“), počeo bi da nestaje. Jednom, kada bi se Frankova kuća pojavila na mapi Zagreba kao turistički „punkt“, on bi ponovo stekao legitimitet, koji mu je oduzet kao „agent-provokatoru“ Beča i Pešte. Jedino još ostaje kao dilema: da li je Krleža bio svestan mogućih implikacija svojih reči? Verifikujući svoja kazivanja Čengiću, on je za sebe rekao da je „čovjek na odlasku“.²²⁵ U toj životnoj fazi mogao je sebi da dozvoli izjave kojih bi se ranije klonio. Drugom prilikom, oktobra 1973. godine, izjavio je novinaru Bori Krivokapiću: „Ja bih pristao da umrem kad i Tito, ili čak i malo prije njega, samo da ne gledam to čudo koje će se dogoditi posle njega.“²²⁶ Kakvo čudo? Decembra 1978. Krleža je istom čoveku rekao: „Niko i ne pomišlja da bi još koliko sutra među nama mogli da prorade noževi. Kao što su i radili...“²²⁷ To znači – nestanak Jugoslavije. Zajednička država sa Srbima bila je glavna prepreka da

---

ka“ (prema: I. Očak, *n. d.*, 196). Reklo bi se da komunistička ideologija, sama po sebi, nije lečila od predrasuda.

²²¹ M. Krleža, *Marginalije*, 135.

²²² *Isto*, 137. Komentar se odnosi na odrednicu „Budak, Mile“, koju je napisao Josip Čelar, a koja nije ušla u konačnu redakciju *Enciklopedije Jugoslavije*.

²²³ Redakcija, „Frank, Josip“, u: *Enciklopedija Jugoslavije*, 3, Dip-Hid (Zagreb: Leksikografski zavod, 1958), 387.

²²⁴ E. Čengić, *n. d.* 3, 49–50.

²²⁵ E. Čengić, „Uvod“, u: *n. d.* 1, 7–11.

²²⁶ Б. Кривокапић, *n. d.*, 394.

²²⁷ *Isto*, 388.

se i Josip Frank „vrati kući“, kao što su se 1971. „vratili“ Starčević i Kvaternik. Možda je Krleža, intimno, o Franku i dalje mislio sve najgore. To je, ipak, pitanje od sekundarnog značaja, spram pitanja kontinuiteta i potpunosti hrvatske istorije, u kojoj i Starčevićev naslednik ima svoje mesto.

Zaključak

Tokom svog dugog i ispunjenog života Krleža je doživeo i preživeo brojne istorijske promene, u okviru kojih se i sam menjao. Ali, nikad potpuno. Bio je on, u svojim pojedinim fazama, i Hrvat i Jugosloven, i socijalista i komunist, i nacionalista i kosmopolita, i unitarista i federalista, i književnik i političar, i gospodin i drug Krleža. Ali, kroz sve njegove promene provlači se, nikada se ne prekidajući, jedna važna nit – nit pravaške ideologije. Ta nit je ponekad pažljivo upletena u njegova literarna dela, a znatno je vidljivija u esejima, člancima, govorima, intervjuima i enciklopedistici. Ponekad je nije lako razabrati u Krležinoj „baroknoj“ rečenici, koja nije takva samo da bi pokazala bogatstvo njegovog talenta i intelekta, nego i zato da bi ponešto prikrla i sačuvala samo za odabrane – za one koji znaju šta da u njoj traže. S druge strane, ponekad nije neophodno primeniti ni naročito detaljan analitički metod da bi se razumelo šta to Krleža želi da saopšti. Sve je zavisilo od okolnosti pod kojima je pisao i govorio i publike kojoj se obraćao.

Od 1919. do 1981. Krleža je politički bio organizovan u Komunističkoj partiji, ali nikada nije napustio pravašku ideologiju, čiji je cilj izgradnja hrvatske nacije i stvaranje nezavisne hrvatske države. Bio je osoba koja je umela da u sebi pomiri različite političke i ideološke programe, da ih kombinuje i nalazi tačke u kojima su oni podudarni ili komplementarni. U Kraljevini SHS/Jugoslaviji Krleža je bio u opoziciji, dok je u socijalističkoj Jugoslaviji učestvovao u vlasti. U obe situacije on je nalazio načina da deluje na očuvanju i razvoju hrvatske nacionalne svesti, nastojao je da maksimalno proširi politička prava Hrvata i Hrvatske, trudio se da gradi svest o celovitosti hrvatske istorije, kritikovao je i suzbijao ideju jugoslovenske nacije, bio protiv centralizma, tvrdeći da su mentaliteti ono što razdvaja narode, uprkos „jedinstvenog jezičkog prostora“.²²⁸

Krleža je razumeo glavna kretanja unutar konteksta u kome je delovao i uspešno im se prilagođavao. U periodima nepovoljnim za otvoreno zastupanje hrvatskih nacionalnih ideala delovao je posredno, afirmišući istaknute ličnosti koje su bile zastupnici pravaške ideologije u politici i kulturi, ili omogućujući drugima da deluju u tom pravcu. Time je obezbedio dalju evoluciju ideologije i njen prenos na nove generacije. Glorifikovao je Antu Starčevića, učestvujući u očuvanju i razvoju njegovog kulta. Imao je dovoljno intelektualne širine da, uprkos ličnim afinitetima, u svojim interpretacijama istorije i kulture nađe mesta i za osobe sa kojima nije u svemu bio saglasan. Umeo je da odvoji lične sklonos-

---

²²⁸ A. Kovačec, *n. d.*, 403.

sti od kolektivnog interesa. Periodi Krležinog zalaganja za jugoslovensku državnu zajednicu bili su uslovljeni međunarodnim političkim kontekstom, koji nije dozvoljavao drugačija rešenja. Delujući u jugoslovenskoj sadašnjosti, mislio je o hrvatskoj budućnosti. U kreiranju događaja i sam je učestvovao, nikada ne gubeći iz vida prioritet svih prioriteta: prenos „baklje“ pravaškog koncepta suverene hrvatske nacije i nezavisne hrvatske države kroz prostor i vreme.

REFERENCE

- Aleksander, Irina. *Svi životi jedne ljubavi*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, Naklada Jesenski i Turk, 2003.
- Banac, Ivo. „Pravaši“. U: *Krležijana*, 2, 228. Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1999.
- Banac, Ivo. „Starčević, Ante“. U: *Krležijana*, 2, 347–348. Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1999.
- Bašić, Nataša. „Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika u povijesti hrvatskoga jezika i jezikoslovlja“. *Jezik*, 64, br. 1, (veljača 2017), 3–14.
- Bašić, Nataša. „U spomen. Tomislav Ladan (1932.–2008.)“. *Jezik*, 55, br. 4, (listopad 2008), 121–126.
- *Bibliografija Miroslava Krleže*. Glavni urednik Velimir Visković. Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1998.
- Bogdanov, Vaso. *Politička i moralna strana lijeve hajke na Krležu: prilog historiji desetogodišnjeg književno-političkog sukoba na ljevici*. Zagreb: Vaso Bogdanov, 1940.
- Josip Bratulić, „Kombol, Mihovil“, u: *Tko je tko u NDH?, Hrvatska 1941.–1945*. Urednici Zdravko Dizdar, Marko Grčić, Slaven Ravlić i Darko Stuparić, 193–194. Zagreb: Minerva, 1997.
- Bratulić, Josip. „Krleža, Miroslav“. U: *Tko je tko u NDH? Hrvatska 1941.–1945*. Urednici Zdravko Dizdar, Marko Grčić, Slaven Ravlić i Darko Stuparić, 212–214. Zagreb: Minerva, 1997.
- Brebanović, Predrag. *Avangarda krležiana. Pismo ne o avangardi*. Zagreb: Jesenski i Turk, Arkzin, 2016.
- Brozović Dalibor, i Velimir Visković. „Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika“. U: *Krležijana*, 1, 138–140. Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1993.
- Bogišić, Vlaho. „Savez komunista Jugoslavije (Komunistička partija Jugoslavije)“. U: *Krležijana*, 2, 305–312. Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1999.
- Cvitković, Ivan. *Krleža, Hrvati i Srbi*. Sarajevo: Oslobođenje public, 1991.
- Čengić, Enes. *S Krležom iz dana u dan 1. Balade o životu koji teče*. Zagreb: Globus, 1985.
- Čengić, Enes. *S Krležom iz dana u dan 2. Trubač u pustinji duha*. Zagreb: Globus, 1985.

- Čengić, Enes. *S Krležom iz dana u dan 3. Ples na vulkanima*. Zagreb: Globus, 1985.
- Čengić, Enes. *S Krležom iz dana u dan 4. U sjeni smrti*. Zagreb: Globus, 1985.
- Donat, Branimir. „Čović, Marko“. U: *Tko je tko u NDH?, Hrvatska 1941.–1945*. Urednici Zdravko Dizdar, Marko Grčić, Slaven Ravlić i Darko Stuparić, 79–80. Zagreb: Minerva, 1997.
- Flaker, Aleksandar. „Hrvatska književna laž“. U: *Krležijana*, 1, 343. Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1993.
- Goldstein, Ivo. *Hrvatska 1918.–2008*. Zagreb: EPH Liber, 2008.
- Gross, Mirjana. *Izvorno pravaštvo. Ideologija, agitacija, pokret*. Zagreb: Golden marketing, 2000.
- Gross, Mirjana. *Povijest pravaške ideologije*. Zagreb: Institut za hrvatsku povijest, 1973.
- Gross Mirjana, i Dragovan Šepić. „Stranke, političke“. U: *Enciklopedija Jugoslavije*, 8, Srbija–Ž, 162–191. Zagreb: Leksikografski zavod, 1971.
- Hegedušić, Krsto. „Pred petom izložbom Zemlje“. *Danas*, 1, (1934), 113–116.
- Hekman, Jelena. *Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika. Građa za povijest Deklaracije*. Zagreb: Matica hrvatska, 1997.
- Horvat, Josip. *Ante Starčević. Kulturno-povjesna slika*. Zagreb: Antun Velzek, 1940.
- *Hronologija radničkog pokreta i SKJ 1919–1979*. Tom I, 1919–1941. Urednici Stojan Kesić i Vuk Vinaver. Beograd: Narodna knjiga, Institut za savremenu istoriju, 1980.
- *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*. Urednici Pero Morača i Stanislav Stojanović. Beograd: Izdavački centar Komunist, Narodna knjiga, Rad, 1985.
- Jelčić, Dubravko. *Matoš*. Zagreb: Globus, 1984.
- *Jugoslovenski književni leksikon*. Urednik Živan Milisavac. Novi Sad: Matica srpska, 1971.
- Kapetanić, Davor. „Varijante“. U: *Krležijana*, 2, 487–492. Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1999.
- Kljaić, Stipe. *Nikada više Jugoslavija. Intelektualci i hrvatsko nacionalno pitanje (1929.–1945.)*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2017.
- *Književna republika: mesečnik za sve kulturne probleme (Zagreb)*, 1923–1927.
- Kordić, Snježana. *Jezik i nacionalizam*. Zagreb: Durieux, 2010.
- Kovačec, August. „Jezik“. U: *Krležijana*, 1, 394–407. Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1993.
- Kovačević, Božidar. „Krležin napad na Beograd i njegova poslednja knjiga“. *Reč i slika*. 1. septembar 1926, 147–149.
- Ković, Miloš. „Jovan Skerlić“. U: *Srbi 1903–1914. Istorija ideja*. Priredio Miloš Ković. Beograd: Clío, 2015.
- Kravar, Zoran. „Kranjčević, Silvije Strahimir“. U: *Krležijana*, 1, 489–491. Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1993.

- Kravar, Zoran. „Matoš, Antun Gustav“. U: *Krležijana*, 2, 26–29. Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1999.
- Kravar, Zoran. „Nacionalno pitanje“. U: *Krležijana*, 2, 57–63. Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1999.
- Krivokapić, Boro. *Bes/konačni Tito (i Krležine „masne laži“)*. Beograd: Novosti, 2006.
- Krleža, Miroslav. *Balade Petrice Kerempuha*. Zagreb: Zora, 1963.
- Krleža, Miroslav. „Balkanske impresije“. *Književna republika*, II, 9, (august 1924), 344–347.
- Krleža, Miroslav. „Bogumilski mramorovi“. U: *Eseji VI*, 237–246. Zagreb: Zora, 1967.
- Krleža, Miroslav. „Hrvatska književna laž“. *Plamen: polumesečnik za sve kulturne probleme*. I, 1, (1. 1. 1919), 32–40.
- Krleža, Miroslav. „Ivan Meštrović vjeruje u boga“. U: *Deset krvavih godina i drugi politički eseji*, 293–322. Zagreb: Zora, 1957.
- Krleža, Miroslav. „Iz hrvatske kulturne historije“. U: *Eseji III*, 343–435. Zagreb: Zora, 1963.
- Krleža, Miroslav. „Jugoslavensko pitanje u Prvom svjetskom ratu 1914–1918“. U: *Eseji V*, 301–374. Zagreb: Zora, 1966.
- Krleža, Miroslav. „Književnost danas“. U: *Eseji III*, 97–138. Zagreb: Zora, 1963.
- Krleža, Miroslav. „Ksaver Šandor Gjalski“. U: *Eseji III*, 416–421. Zagreb: Zora, 1963.
- Krleža, Miroslav. „Lamentacija o prosperitetu“. U: *Deset krvavih godina i drugi politički eseji*, 397–410. Zagreb: Zora, 1957.
- Krleža, Miroslav. „Mađarski lirik Andrija Ady“. U: *Eseji I*, 95–119. Zagreb: Zora, 1961.
- Krleža, Miroslav. *Marginalije: 1000 izabranih komentara o tekstovima za enciklopedije JLZ*. Priredio Vlaho Bogišić. Beograd: Službeni glasnik, 2011.
- Krleža, Miroslav. „Najnovija anatema moje malenkosti“. *Danas*, 1, (1934), 106–113.
- Miroslav Krleža, „Nekoliko riječi o malograđanskom historizmu uopće“, u: *Deset krvavih godina i drugi politički eseji*, 97–152. Zagreb: Zora, 1957.
- Krleža, Miroslav. „Odlomci iz eseja o Kranjčeviću“. U: *Eseji III*, 425–435. Zagreb: Zora, 1963.
- Krleža, Miroslav. „O jedinim zastavama našeg vremena“. U: *Deset krvavih godina i drugi politički eseji*, 395–410. Zagreb: Zora, 1957.
- Krleža, Miroslav. „O Kranjčevićevoj lirici“. U: *Eseji III*, 9–42. Zagreb: Zora, 1963.
- Krleža, Miroslav. „O malograđanskoj ljubavi spram hrvatstva“. U: *Deset krvavih godina i drugi politički eseji*, 119–152. Zagreb: Zora, 1957.
- Krleža, Miroslav. „O nekim problemima Enciklopedije“. U: *Eseji V*, 149–203. Zagreb: Zora, 1966.

- Krleža, Miroslav. „O patru dominikancu Jurju Križaniću“. U: *Eseji III*, 43–70. Zagreb: Zora, 1963.
- Krleža, Miroslav. „Paul Valéry“. U: *Eseji II*, 121–141. Zagreb: Zora, 1962.
- Krleža, Miroslav. „Predgovor ‘Podravskim motivima’ Krste Hegedušića“. U: *Eseji III*, 295–339. Zagreb: Zora 1963.
- Krleža, Miroslav. „Razgovor sa sjenom Frana Supila“. U: *Deset krvavih godina i drugi politički eseji*, 175–210. Zagreb: Zora, 1957.
- Krleža, Miroslav. „Referat na plenumu Saveza književnika“. U: *Eseji VI*, 59–127. Zagreb: Zora, 1967.
- Krleža, Miroslav. „Slom Frana Supila“. U: *Deset krvavih godina i drugi politički eseji*, 153–174. Zagreb: Zora, 1957.
- Krleža, Miroslav. „Stjepan Radić na odru“. U: *Deset krvavih godina i drugi politički eseji*, 251–276. Zagreb: Zora, 1957.
- Krleža, Miroslav. „Stjepan Radić u Beogradu“. U: *Deset krvavih godina i drugi politički eseji*, 211–249. Zagreb: Zora, 1957.
- Krleža, Miroslav. „Teze za jednu diskusiju iz godine 1935“. U: *Deset krvavih godina i drugi eseji*, 473–600. Zagreb: Zora, 1957.
- Krleža, Miroslav. „Teze za jednu diskusiju iz godine 1935“. *Nova misao*, 7, (1953), 3–81.
- „Krleža, Miroslav“. U: *Mala enciklopedija Prosveta. Opšta enciklopedija*, 2. Jugoslavija K–Pn, 403. Beograd: Prosveta, 1986.
- *Krleža o Titu*. Priredio Anđelko Malinar. Sarajevo: Oslobođenje, Zagreb: Mladost, 1980.
- Kuntić, Ljerka. „Kvaternik, Eugen“. U: *Enciklopedija Jugoslavije*, 5, Jugos–Mak, 462–464. Zagreb: Leksikografski zavod, 1962.
- Kvaternik, Eugen. *Politički spisi: rasprave, govori, članci, memorandumi, pisma*. Priredila Ljerka Kuntić. Zagreb: Znanje, 1971.
- Ladan, Tomislav. „Matoš, Antun Gustav“. U: *Enciklopedija Jugoslavije*, 6, Maklj–Put, 50–52. Zagreb: Leksikografski zavod, 1965.
- Lasić, Stanko. *Krležologija ili povijest kritičke misli o Miroslavu Krleži I. Kritička literatura o Miroslavu Krleži od 1914. do 1941.* Zagreb: Globus, 1989.
- Lasić, Stanko. *Krležologija ili povijest kritičke misli o Miroslavu Krleži III. Miroslav Krleža i Nezavisna Država Hrvatska 10. 4. 1941–8. 5. 1945.* Zagreb: Globus, 1989.
- Lasić, Stanko. *Krležologija ili povijest kritičke misli o Miroslavu Krleži IV. Stvaranje kulta 1945.–1963.* Zagreb: Globus, 1993.
- Lasić, Stanko. *Starčevićeve pamfletske strategije: svijet ekstremnih antiteza*. Zagreb: Zagrebačka slavistička škola, 2018.
<http://www.hrvatskiplus.org/article.php?id=1869&naslov=starceviceve-pamfletske-strategije-svijet-ekstremnih-antiteza> (pristupljeno 8. 8. 2018)
- Lasić, Stanko. *Sukob na književnoj ljevici 1928–1952.* Zagreb: Liber, 1970.
- Lončarević, Vladimir. „Idejni vidici katoličke kritike Miroslava Krleže“. *Kroatologija*, 6, (2015), 1–2, 107–124.

- Mandić, Igor. *Zbogom, dragi Krleža. Polemike o mentalitetu post-krležijanske epohe*. Zagreb: Profil, 2007.
- Matković, Stjepan. *Čista stranka prava 1895.–1903*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, Dom i svijet, 2001.
- Meštrović, Mate. „Egzistencija Božja i poezija Miroslava Krleže“. *Crkva u svijetu*, 17, 1, (ožujak 1982), 56–66.
- Milanja, Cvjetko. „Balade kao autorski projekt“. *KAJ: časopis za književnost, umjetnost i kulturu*, XLIII, 3, (2010), 11–46.
- Milisavac, Živan. „Novosadski dogovor“. U: *Jugoslavenski književni leksikon*, 375–376. Novi Sad: Matica srpska, 1971.
- Miloradović, Goran. *Lepota pod nadzorom. Sovjetski kulturni uticaji u Jugoslaviji 1945–1955*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2012.
- Mos, Džordž. *Istorija rasizma u Evropi*. Beograd: Službeni glasnik, 2005.
- Mujadžević, Dino. *Bakarić: Politička biografija*. Zagreb: Plejada, Hrvatski institut za povijest, 2011.
- Nikčević, Sanja. *Mit o Krleži: ili krležoduli i krležoklasti u medijskom ratu*. Zagreb: Matica hrvatska, 2016.
- Novak, Viktor. *Vuk i Hrvati*. Beograd: Naučno delo, 1967.
- Očak, Ivan. *Krleža – partija (Miroslav Krleža u radničkom i komunističkom pokretu 1917–1941)*. Zagreb: Spektar, 1982.
- Pavičić, Josip. „Deklaracija o nazivu, položaju i budućnosti hrvatske samostalnosti. Kronologija deklaracijskih zbivanja u ožujku i travnju 1967.“ *Jezik*, 64, 1, (veljača 2017), 14–29.
- Petrak, Nikica. „Križanić, Juraj“. U: *Krležijana*, 1, 499–500. Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1993.
- Petrić, Hrvoje. „O braći Radić i počecima Hrvatske pučke seljačke stranke“. U: *110 godina Hrvatske seljačke stranke*, 539–606. Zagreb: Matica hrvatska, 2015.
- *Plamen: polumesečnik za sve kulturne probleme* (Zagreb), 1919.
- Popović, Radovan. *Krleža i Srbi*. Beograd: Službeni glasnik, 2012.
- Radelić, Zdenko. *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.–1991. Od Zajedništva do razlaza*. Zagreb: Školska knjiga, 2006.
- Redakcija, „Frank, Josip“. U: *Enciklopedija Jugoslavije*, 3, Dip–Hid, 387. Zagreb: Leksikografski zavod, 1958.
- Redakcija. „Tuđman, Franjo“. U: *Krležijana*, 2, 452–456. Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1999.
- Ređep, Draško. „Krleža, Miroslav“. U: *Jugoslavenski književni leksikon*, 260–264. Novi Sad: Matica srpska, 1971.
- Skerlić, Jovan. „Ante Starčević“. *Srpski književni glasnik*, XXVIII, sv. I–III, (1912), 56–61, 136–141, 212–218.
- Skok, Joža. „Balade Petrice Kerempuha“. U: *Krležijana*, 1, 34–43. Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1993.
- Starčević, Ante. *Bi-li k slavstvu ili ka hrvatstvu?*. Zagreb: Tisak Dragutina Bokana, 1867.
- Starčević, Ante. *Ime Serb*. Zagreb: Slovi Karla Albrechta, 1868.

- Starčević, Ante. *Izabrani spisi*. Priredio Blaž Jurišić. Zagreb: Hrvatski izdavačko bibliografski zavod, 1943.
- Starčević, Ante. *Misli i pogledi. Pojedinaac–Hrvatska–svijet*. Sastavio Blaž Jurišić, Zagreb: Matica hrvatska, 1971.
- Starčević, Ante. *Nekolike uspomene*. Zagreb: Narodna tiskarna, 1870.
- Starčević, Ante. *Pasmina Slavoserbska po Hrvatskoj*. Zagreb: Lav Hartman i družba, 1876.
- Starčević, Ante. *Pisma Magjarolacah*. Sušak: Primorska tiskarna, 1879.
- Starčević, Ante. *Politički spisi*. Izbor i predgovor Tomislav Ladan. Zagreb: Znanje, 1971.
- Starčević, Ante. „Poslanica pobratimu D. M. u B.“. U: *Izabrani spisi*. Priredio Blaž Jurišić, 325–244. Zagreb: Hrvatski izdavački bibliografski zavod, 1943.
- Stary, Mladen. „Krleža, Miroslav“. U: *Jugoslovenski savremenici. Ko je ko u Jugoslaviji*. 519–520, Beograd: Hronometar, 1970.
- Stipetić, Zorica. *Komunistički pokret i inteligencija. Istraživanja ideološkog i političkog djelovanja inteligencije u Hrvatskoj (1918–1945)*. Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost SSO Zagreb, 1980.
- Strecha, Mario. „Bogumili“. U: *Krležijana*, 1, 70–71. Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1993.
- Südland, L. V. [Ivo Pilar]. *Južnoslavensko pitanje. Prikaz cjelokupnog pitanja*. Zagreb: Matica hrvatska, 1943.
- Šepić, Dragovan. „Supilo, Frano“. U: *Enciklopedija Jugoslavije*, 8, Srbija–Ž, 217–219. Zagreb: Leksikografski zavod, 1971.
- Šicel, Miroslav. „Ilirski pokret“. U: *Krležijana*, 1, 361–362. Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1993.
- Šidak, Jaroslav. „Starčević, Ante“. U: *Enciklopedija Jugoslavije*, 8, Srbija–Ž, 127–130. Zagreb: Leksikografski zavod, 1971.
- Šišić, Ferdo. *Kvaternik (Rakovička buna)*. Zagreb: Sveučilište SHS u Zagrebu, 1926.
- Štajduhar, Meri. „Budak, Mile“. U: *Krležijana*, 1, 85–86. Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1993.
- Tuđman, Franjo. *Bespuća povijesne zbiljnosti. Rasprava o povijesti i filozofiji zlosilja*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1994.
- Tween, Mark [Kruno Krstić]. *Kako piše gospodin M. Krleža*. Zagreb: Moderna socijalna kronika, 1935.
- Vinaver, Stanislav. „Beograd i g. Krleža“. *Vreme*, 31. 8. 1924, 4.
- Visković, Velimir. „Broz, Josip–Tito“. U: *Krležijana*, 1, 78–82. Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1993.
- Visković, Velimir. „Lasić, Stanko“. U: *Krležijana*, 1, 524–529. Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1993.
- Visković, Velimir. „Polemika“. U: *Krležijana*, 2, 190–217. Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1999.
- Visković, Velimir. *Sukob na ljevici*. Beograd: Narodna knjiga, Alfa, 2001.

- Visković, Velimir. „Supilo, Frano“. U: *Krležijana*, 2, 404–406. Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1999.
- Visković, Velimir. „Trumbić, Ante“. U: *Krležijana*, 2, 451–452. Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1999.
- Visković, Velimir. „Životopis“. U: *Krležijana*, 2, 552–589. Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1999.
- Žmegač, Viktor. „Dnevnik“. U: *Krležijana*, 1, 152–158. Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1993.

GORAN MILORADOVIĆ, PhD, Senior Research Associate
Institute for Contemporary History
Belgrade, Republic of Serbia
goranm065@gmail.com

MIROSLAV KRLEŽA AND THE IDEOLOGY OF PARTY OF RIGHTS.
A CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF IDEAS AND IDEOLOGIES

Summary

The article examines the ideological convictions of writer and politician Miroslav Krleža (1893-1981). Since Krleža's left-wing engagement both in and out of the Communist Party of Yugoslavia has been well researched, this article focuses on the right side of the spectrum of his political beliefs. Much evidence has been identified and presented in order to prove that, apart from the ideas of social justice, Marxism and Leninism, the famous writer had very strong ethnic sentiments. His political activity had always included a concern and struggle for Croatian national interests. Krleža found his guiding light for the solution of the "Croatian question" primarily in the ideology of Ante Starčević's (1823-1896) Party of Rights, which had confronted the creation of the Yugoslav state and nation. Krleža was fascinated by Starčević's personality and he cherished his cult, cautiously and consistently, as long as he lived. In the period of the Kingdom of Yugoslavia, Krleža was a sympathizer of the right-wing Croatian Peasant Party. That was the reason for his conflict with the Communist Party, whose member he was. At the same time, during the 1930s, Krleža was criticized for his anti-clerical views by Catholic circles, which claimed to have exclusive rights to Croatian nationalism. With both his formal and informal influence in the field of culture, during his entire life, Krleža spread and affirmed the ideas of the Party of Rights. He always tried to leave ideological signs to new generations in his texts, especially in his essays, interviews, and speeches. In socialist Yugoslavia, Krleža had chosen more discreet methods of affirming Croatian nationalism. He used his very strong social influence and privileged position as arbitrator in the field of culture, which he gained as a close friend of party and state leader Josip Broz Tito (1892-1980). Krleža's Communist Party membership was primarily a matter of his political tactics and opportunism. This was shown very clearly during the 1960s, when he was active in the circles of Croatian nationalist politicians and intellectuals. At that time he started his cooperation with historian and general, Franjo Tuđman, with whom he shared common views on the ideology of the Party of Rights, and who later became the first president of independent Croatia.

KEYWORDS: Miroslav Krleža, Ante Starčević, Party of Rights, Nationalism, Ideology, Croatia, Yugoslavia